

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Sándor Krisztina
A Keresztény Magvető újraindítása 1971-ben 265
- Simon-Szabó Ágnes
Az első magyar nyelvű *Werther*-fordítások irodalomtörténeti kontextusa . . 278
- Gönczöl Andrea
Egy 18. századi unitárius dialógus a képek imadásáról. 295
- Sas Péter (közlő)
Kelemen Miklós önéletrajza 311

MŰHELY

- Kálnoki Kis Tamás
Alkonyórák. 50 évvel ezelőtt – 1963. július 29-én – hunyt el Kelemen Lajos,
a legendás kolozsvári levéltáros, az Unitárius Egyház 39. főgondnoka. 325
- Id. Gyerő Dávid
Köszöntő a Berde-serleggel a 2013. évi főtanácsi ülés közepén 336

SZÓSZÉK – ŰRASZTALA – SZERTARTÁSOK

- Jánosfalvi Sándor István
A gyepesi új orgona felszentelésére 1844-ben, október 13-án (oráció) 339
- Lakatos Sándor
Minden mindegy (Préd 1,2–8) 347

Andrew Brown Eszmény nélkül nincs szenvedély. Egy szabadelvű keresztény kiállása Jézus mellett	353
--	-----

KÖNYVSZEMLE

Bill Darlison: <i>The Gospel and the Zodiac. The Secret Truth about Jesus</i> [Az evangélium és a zodiákus. Rejtett igazság Jézusról] (Czire Szabolcs) . . .	359
---	-----

<i>A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek.</i> Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kovács Kiss Gyöngy (Gaal György)	363
--	-----

Kivonatok	367
-----------------	-----

Halottaink	370
------------------	-----

TANULMÁNYOK

Sándor Krisztina¹

A Keresztény Magvető újraindítása 1971-ben²

Bevezető

Jelen tanulmány az 1948-ban államhatalmi rendeletre betiltott *Keresztény Magvető* 1968-as újraindítási kísérletét veszi számba, és részletesen ismerteti az 1971-ben kiadási engedélyt kapott kiadvány megjelentetésének körülményeit. A már említett levéltári források mellett segítségemre voltak a *Keresztény Magvető* 1971-es lapszámai, valamint a korszakkal foglalkozó sajtótörténeti tanulmányok. Az újraindulás több mint két év folyamatos levelezést, egyeztetést és vára-kozást vett igénybe. Feltételezésem az, hogy a lap újraindításának engedélyezésével az állambiztonsági szervek újabb ellenőrzési lehetőséget kaptak, ugyanakkor felhasználták az egyházi lapot a külföldi terjesztés során az országimázs javításá-
ra. Utóbbi részleteinek ismertetésére jelen írás nem tér ki. A tanulmány rávilágít arra az alárendelt szerepre, amelybe az egyházak a teljes vagyonek Kobzás követ-keztében jutottak.

¹ Sándor Krisztina doktorandusz. Tanulmányait a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Politika- és Közigazgatástudományi Karának újságírói, majd politikatudományok szakán végezte. 2004–2011 között az *Unitárius Közlöny* szerkesztőségi munkatársa volt. 2009–2011 között az Erdélyi Unitárius Egyház médiareferenseként dolgozott. 2010-től dokto-ri tanulmányokat folytat a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Tudományok Doktori Iskolájának keretében. Kutatási témaköre az unitárius egyházi sajtótörténet.

² A dolgozat megírásához szükséges anyagi támogatást a Humánerőforrás-fej-lesztési Operatív Program 2007–2013 és az Európai Szociális Alap biztosította a POSDRU/107/1.5/S/76841 projekt „A doktori tanulmányok időszerűsége: nemzetköziség és interdiszciplinaritás” keretéből.

A *Keresztény Magvető* Erdély legrégebbi és ma is megjelenő egyházi folyóirata. A lapot 1861-ben alapították, célja az erdélyi művelődési, tudományos és irodalmi élet szolgálata volt. A folyóirat 1918-ig folyamatosan megjelent, majd az első világháború végén pár évre megszűnt. 1922-ben indították újra, és 1944-ig jelent meg. Ezt követően, a romániai politikai változások következtében, több más folyóirattal együtt betiltották.³

Lapindítási kísérletek 1968-tól

1968-ban egyfajta enyhülés következett be a kommunista hatalom és a magyarság viszonyában: ekkor került sor a pártvezetés és vezető romániai magyar értelmiségiek találkozására, a meggyésítéssel létrejött két magyar többségű megye, amelyekben új kulturális intézmények alakultak, megjelent a Kriterion Könyvkiadó, a Román Tévé magyar és német nyelvű műsora, *A Hét* folyóirat stb.⁴ E folyamat részeként értelmezhető az, hogy az unitárius egyház vezetősége 1968-ban kérte először a *Keresztény Magvető* újraindítását.

Az 1968. május 9-én tartott Egyházi Képviselő Tanács⁵ jegyzőkönyvében ez áll: „Főtiszt. Püspök Afia, utalással az Egyházügyi Hivatalban legutóbb tett látogatása alkalmával folytatott megbeszélésre, amikor is illetékes tisztviselő egy egyházi lap kiadhatásának lehetségesége tárgyában pozitív módon nyilatkozott, javasolja, hogy mielőbb tétessenek meg a szükséges intézkedések egy megfelelő összeállítású lap kiadása érdekében. Főgondnok Afia az előterjesztést melegen pártolva, szorgalmazza, hogy a lap lehetőleg már az aug. 17–18-i zsinatra megjelenjék. Részletes megbeszélés után, melyben jelenlevők mindannyian a lap megjelenítésének szükségessége mellett foglaltak állást, felkérettek Dr. Kovács Lajos főjegyző vezetésével Dr. Erdő János és Sebe Ferenc afiai, hogy a lap összeállítására és kiadására vonatkozólag készítsenek mielőbb javaslatot.”⁶ Kovács Lajos fő-

³ Gaal György: *A „Szép, Jó és Igaz” Magvetője. Százötven év az egyház és művelődés szolgálatában.* Kolozsvár, 2011, Erdélyi Unitárius Egyház (Keresztény Magvető Füzetek, 47.)

⁴ Denisa Bodeanu – Novák Csaba Zoltán: *Az elnémult harang. Egy megfigyelés története. Pálfi Géza élete a Securitate irataiban.* Csíkszereda, 2011, Pro-Print Könyvkiadó, 18–19. Györffy Gábor: *Cenzúra és propaganda a kommunista Romániában.* Kolozsvár, 2009, KOMP-PRESS Kiadó.

⁵ Az Egyházi Képviselő Tanács az egyház negyedévenként ülésező testülete (a továbbiakban EKT), a Főtanács és a Zsinat ülései között működő legfőbb döntéshozó testület, mely választott és hivatalbeli tagokból áll, valamint az egyházi elnökségből (ez utóbbinak tagja a püspök, főjegyző és a két főgondnok).

⁶ A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban MUEKGYLt) KM 41/4. II-A. 1. 1. lap

jegyző, püspökhelyettes mellett tehát Erdő János teológiai tanárt, valamint Sebe Ferenc előadót⁷ kérte fel az EKT a lap újraindulásához szükséges előkészületek megtételére.

1968. szeptember 11-én egy elnökségi megbeszélésen Mikó Imre⁸ főgondnok újból javasolja, hogy „az *Unitárius Közlöny* kiadására tétessenek meg a konkrét intézkedések. Az első szám mielőbb állíttassék össze és az a zsinatról való beszámolót foglalja magában.”⁹ Az unitárius egyház ugyanis 1968-ban az egyház fennállásának 400. évfordulója alkalmával ünnepi zsinatot tartott, és az egyház vezetőségének szándékában állt e történelmi évforduló méltó megörökítése egy újrainduló egyházi folyóirat hasábjain is. A korabeli levéltári források ugyanis azt jelzik, hogy 1968-ban még nem volt egyértelmű, hogy mely egyházi folyóiratot kívánják újraéleszteni: az *Unitárius Közlöny* néven ismert gyülekezeti lapot vagy a tudományos igényességű *Keresztény Magvető* folyóiratot. Erre utal, hogy 1968. szeptember 24-én Kovács Lajos főjegyző és Sebe Ferenc előadó felkéri az elnökséget, Mikó Imre főgondnokot, Kovács Lajos főjegyzőt, Szabó Árpád teológiai tanárt és Erdő Jánost, hogy „készítsék el egy negyedévi unitárius folyóirat (*Unitárius Közlöny*) tervezetét. Az említett f. hó 11-i elnökségi megbeszélésen javaslat tételére nézve, hogy ezen folyóirat első száma az Egyházunk fennállásának 400. évfordulója alkalmából tartott zsinati főtanácski ülés anyagát, ill. az arról történő beszámolót foglalja elsősorban magában. Igen helyesnek tartanók, ha mindenekelőtt ez a szám nyerne összeállítást, ami egyben mutatná a folyóirat megjelentetésére vonatkozó alaki és tartalmi szempontokat.”¹⁰

Erdő János október 12-i keltezésű levelében benyújtotta az újraindítandó lap tervezetét az EKT-nak. „A megindítandó negyedévi unitárius folyóirat tervezetét még mielőtt a felhívást kézhez vettem volna, már elkészítettem. A tervezet elkészítésénél figyelemmel voltam Esperes és Lelkész afaival folytatott tájékoztató megbeszélésekre is. A folyóirat tervezetének kidolgozásánál figyelemmel voltam a lelkésztovábbképzés elméleti és gyakorlati szükségleteire. A tervezetben javasolt tárgykör tulajdonképpen csak felújítása és kiegészítése a *Keresztény*

⁷ Sebe Ferenc unitárius lelkész a jelzett időszakban az egyházi központban ügyviteli teendőkkkel megbízott előadó volt.

⁸ Mikó Imre (1911–1977) államjogi szakíró, politikus, nyelvtanár, író és műfordító az Erdélyi Unitárius Egyház főgondnoka volt 1969–1972 között.

⁹ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 2. 8. l.

¹⁰ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 2. 11. l.

Magvető eredeti célkitűzésének.”¹¹ Erdő János teológiai tanár¹² a *Keresztény Magvető* újraindításában, valamint a lap szerkesztésében kiemelt szerepet vállalt.¹³

1968. október 15-én, az elnökségi megbeszélésen, Erdő János előterjesztette a folyóirat tervezetét, mely „a *Keresztény Magvető* és az *Unitárius Közlöny* együttes folytatásának felelne meg. A címe lehetőség szerint *Keresztény Magvető* lenne. A tervezet pontosan megállapítja és részletezi a folyóirat tárgykörét, mely a következőket foglalja magában: A. Unitárius teológia, B. Szószék és úrasztala, C. Egyházi közélet, D. Szemle. A folyóirat 500 példányban jelenne meg, évi előfizetése 60 lej. Negyedévenként 64 oldal terjedelemben kerülne kiadásban.”¹⁴ Tekintettel arra, hogy csak egy lapra kaphattak engedélyt, Erdő szándéka az volt, hogy az újrainduló folyóirat minél szélesebb körű egyházi igénynek feleljen meg. A *Keresztény Magvető* teológiai, művelődési, irodalmi tudományos igényű folyóiratként jelent meg 1861-ben, az *Unitárius Közlöny* pedig 1888-ban gyülekezeti lapként indult útjára. Előbbi tudományos folyóiratként a lelkészek, teológiai hallgatók és az erdélyi értelmiség művelődését szolgálta, utóbbi elsősorban az egyházközségek híveit megcélzó, színesebb tartalmú magazin volt. Erdő a *Keresztény Magvető* nagyobb hagyományára alapozva elsősorban ennek újraélesztését helyezte előtérbe. Valószínűleg felmérte, hogy egy tudományos folyóirat szerkesztése kevesebb gonddal jár, mint úgy írni a gyülekezetek életéről, hogy a cenzúrahivatal engedélyezze annak megjelentetését.

1968. október 21-i keltezéssel kérték az Egyházügyi Hivatal¹⁵ illetékesét, hogy *Keresztény Magvető* címmel 1969-től engedélyezze a lap kiadását. Ugyanitt kérték az előzetes engedélyeztetést arra, hogy az első lapszám anyagát előkészíthessék.¹⁶ Másnap, október 22-én Bukarestben, az Egyházügyi Hivatalban folytatott megbeszélést Sebe Ferenc: „Államtitkár úrnak beadtuk a *Keresztény Magvető* c. folyóirat felújítására vonatkozó kérésünket. (...) Államtitkár úr, amidőn azt

¹¹ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 2. 9. l.

¹² Az Erdélyi Unitárius Egyház későbbi püspöke, 1994–1996 között.

¹³ Egyházi munkásságának jelentős részét képezi a *Keresztény Magvető* fennmaradásában és folyamatos megjelentetésének biztosításában vállalt szerepe. Életművének része lett a folyóirat, melyet következetes munkával szerkesztett az újraindulást követő évtizedekben

¹⁴ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 2. 12. l.

¹⁵ Az Egyházügyi Hivatal (románul: Departament al Cultelor de pe Lîngă Consiliul de Miniștri) az egyházi iratokban magyarul a Vallásügyi Hivatal kifejezéssel szerepel, de Egyházügyi Hivatal néven is használatos a szakirodalomban. Az Egyházügyi Hivatal a Miniszterelnökség mellett működő központi szerv volt, és az egyházak felügyelete volt a szerepe.

¹⁶ Szó szerinti fordítás. MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 3. 14. l.

átvette, megígérte annak tanulmányozását és a lehetőség szerint való elintézését.¹⁷

Az alábbiakban részletesen ismertetem a lap tervét, hiszen egyértelműen itt fogalmazódott meg, hogy az újrarendülő lap milyen célokat szolgál. A négy tervezett rovat rövid leírása tárgy és cél szerint:

„A. Unitárius teológia

Tárgya: tanulmányok, kisebb dolgozatok az általános vallástörténet és összehasonlító vallástudomány, bibliai, egyháztörténeti, rendszeres és gyakorlati teológia köréből.

Célja: a lelkész elméleti és gyakorlati továbbképzése, valamint az unitárius teológiai irodalom művelése.

B. Szószék és úrasztala

Tárgya: egyházi és szertartási beszédek, vázlatok, bibliamagyarázat, ima, család- és beteglátogatási áhítati anyag, valamint gyakorlati útmutatás a lelkészi szolgálat végzéséhez (lelkipásztori gondozás, katekizáció, szórványgondozás, közérdekű tevékenység, egyházi énekkultúra terén).

Célja: gyakorlati segítség a lelkésznek szolgálata végzésében.

C. Egyházi közélet

Tárgya: fontosabb egyházi főhatósági körlevelek, beszámolók és jelentések az egyházi központ, egyházkörök és egyházközségek munkájáról, egyházi évfordulók (mint pl. az egyház alapításának 400. évfordulója), bel- és külföldi egyházi hírek, az egyház békeszolgálata, belső emberek körében történő változások, gyász hírek.

Célja: A hírek és belső emberek tájékoztatása minden fontosabb egyházi eseményről, s ezáltal szorosabb bekapcsolásuk az egyház vérkeringésébe.

D. Szemle

Tárgya: bel- és külföldi egyházi folyóiratok, új teológiai könyvek, valamint kiemelkedő irodalmi és művészeti alkotások ismertetése.

Célja: a hírek és belső emberek tájékoztatása a vallás, egyház és teológia legújabb kérdéseiről, s érdeklődésük felkeltése a vallásos életet tárgyaló művek és alkotások iránt.¹⁸

Érdemes odafigyelni a *belső emberek* kifejezésre, ami arra utal, hogy meghatározott belső egyházi nyilvánosságot céloznak meg, lelkészeket és híveket, egyházközségi tagokat. A tervezethez tartozott egy-egy fejlécterv is, ahol szerre a két

¹⁷ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 3. 25. l.

¹⁸ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 3. 15–16. l.

megnevezés, a *Keresztény Magvető* és az *Unitárius Közlöny* is szerepelt. A döntést az Egyházügyi Hivatal illetékeseire bízta.

1968. november 16-án telefonálnak¹⁹ az Egyházügyi Hivataltól az egyházi központba, és kéri, hogy „sürgősen közöltessenek kiegészítőleg az alábbi adatok: »formatul – dimensiunile – cine conduce«”²⁰ A kért adatokról november 19-én, az egyházi elnökségi ülésen egyeztetnek, ahol döntenek a folyóirat méretéről (24×17 cm), a vezetésre vonatkozóan pedig „egyhangúlag arra a megállapodásra jutnak – miután a kérdés minden részletét alaposan megtárgyalták –, hogy a folyóirat kiadását egy Szerkesztő Bizottság irányítsa. Ez a Bizottság a következőkből áll: Dr. Kiss Elek püspök, a Bizottság elnöke, Dr. Kovács Lajos, Dr. Szathmáry János, Dr. Erdő János, Szabó Árpád és Sebe Ferenc tagok. A Bizottság tagjai közül a folyóirat szerkesztését a következők végzik: Dr. Kovács Lajos főszerkesztő, Dr. Erdő János főszerkesztő-helyettes, Szabó Árpád szerkesztő.” Másnap, november 20-án válaszevélben megírták a döntést az Egyházügyi Hivatalnak.²¹

Bukarestből, az Egyházügyi Hivatalból másfél hónap múlva, 1969. január 7-én telefonált Nedeianu Janeta igazgató, miszerint „a *Keresztény Magvető* c. folyóiratunk kiadása érdekében mielőbb elő kell készíteni az első szám anyagát, ugyanis a folyóirat kiadását engedélyezték.”²² Ennek nyomán Kiss Elek püspök és Sebe Ferenc előadó az EKT nevében felkéri a *Keresztény Magvető* szerkesztőbizottságát, Kovács Lajos főjegyző-szerkesztőt, hogy mielőbb állítsák össze az első számot, amit a „nyomtatási engedély megszerzése érdekében fel kell terjeszteni” Bukarestbe.²³ Két hónapig nincs levelezés, ez idő alatt valószínűleg zajlott az újrainduló *Keresztény Magvető* anyagának összeállítása.

1969. június 4-én Bukarestben Kovács Lajos főjegyző és Rázmány Mór tanácsos személyesen adták át a *Keresztény Magvető* első két összevont számát a

¹⁹ A telefonos ügyintézés a hívást fogadó egyházi tisztviselő vagy előadó részéről beépelt iratokká váltak, amelyeket az irattárban iktattak.

²⁰ Alakja, méretei és ki a vezetője – szó szerinti fordításban. MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 3. 21. l.

²¹ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 3. 22–23. l. A levelezésben csak a hivatal nevét tüntetik fel, címzett nélkül.

²² MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 4. 27. l. A telefont, mint információs eszközt a továbbiakban rendszeresen használta mindkét fél (ti. az Egyházügyi Hivatal és az egyházi központ tisztviselői). Az információközlés gyorsaságát vagy a hosszabb várakozások után a közvetlen kapcsolatfelvételt biztosította, valamint az Egyházügyi Hivatal részéről az azonnali, rövid határidős utasítások közvetlen eljuttatását.

²³ Uo.

nyomtatási engedély megszerzésére. A kísérőlevélben röviden ismertették a cikkek tartalmát román nyelven.²⁴

A januári telefonon történő felkérés óta eltelt közel fél évre részben magyarázattal szolgál a szerkesztőség: „Tekintettel arra, hogy a folyóirat első számában a múlt évi Zsinati Főtanácsról szóló részletes jelentést kívántuk közölni, tekintettel továbbá arra, hogy az egyházi élet jelentősebb eseményeiről (...) 1968. január 1-től kezdődőleg akartunk beszámolni, mely a közlendő anyag nagyságát növelte, tekintettel végül arra a tényre is, hogy az első számba kért és ígért anyag nagyon későn érkezett be, a szerkesztőség úgy határozott, hogy a *Keresztény Magvető* első számát az első és második évnegyedi szám összevont formájában állítja össze. Reméljük, hogy azok a nehézségek, melyek az első szám összeállításánál fennállottak, elháríthatók lesznek úgy, hogy ezentúl a *Keresztény Magvetőt* évnegyedenkénti önálló számban, a meghatározott időre, kihozhatjuk.”²⁵

Újabb három hónapig nem történt előrelépés a kiadvány ügyében, vártak a bukaresti engedélyre. Telefonon történő érdeklődésre, szeptember 24-én azt a választ kapták Janeta Nedeianu igazgatónőtől, hogy: „az engedély kiadása most már nem késhetik soká és az Egyházügyi Hivatal a maga részéről mindent megtesz, hogy azt hamarosan megkapjuk.”²⁶

Az EKT 1969. október 2-án tartott ülésén előterjesztés hangzott el a *Keresztény Magvető* újrakiadásának tárgyában. Kovács Lajos főjegyző október 7-én kihallgatáson volt Dumitru Dogarunál, az Egyházügyi Hivatal vezetőjénél, ahol az államtitkár közölte vele, hogy „az engedély megadása közelebről meg fog történni.”²⁷

Az 1969 júniusában beadott első két lapszám óta eltelt félév adminisztrációs huzavona volt. Sebe Ferenc előadó december elején Bukarestben járt, mellyel kapcsolatos jelentéséből kiderült, hogy „Megsürgettem a *Keresztény Magvető* kiadásának engedélyeztetését. Ezzel kapcsolatban az igazgatónő azt válaszolta, hogy ez ügyben is államtitkár úr is közbenjárt és az elintézését a maguk részéről is állandóan szorgalmazzák, de az illetékes hatóság részéről kapott válasz szerint a kiadási engedélyért »még egy kicsit várni kell.«”²⁸ Ez az időszak újból több

²⁴ A továbbiakban is ez maradt a gyakorlat: a lapszámok anyagát elküldték 3 példányban magyar nyelven, a tartalomjegyzék mellé pedig 2–3 mondatos román nyelvű ismertetőt írtak.

²⁵ MUEKGYLt KM 41/4. II-A. 7. 36. l.

²⁶ MUEKGYLt KM 41/4. II-A. 7. 41. l.

²⁷ MUEKGYLt KM 41/4. II-A. 7. 43. l.

²⁸ MUEKGYLt KM 41/4. II-A. 7. 45. l.

mint egy évet jelentett, 1970-ben gyakorlatilag nem történt előrelépés a *Keresztény Magvető* kiadásával kapcsolatban.

1970. január 21-én az Egyházügyi Hivatalnak a püspök aláírásával újabb engedélykérő levelet küldtek, melyben hivatkoztak az 1969. június 3-i levélre, és hangsúlyozták, hogy nagyon hálásak lennének, ha az 1970. március 1-jére tervezett Zsinat alkalmával felmutathatnák az engedélyt. Sebe Ferenc 1970 júniusában Bukarestben járt kérve a *Keresztény Magvető* kiadásának engedélyeztetését. Nedeianu Janeta igazgató asszony újból elmondta, hogy az államtitkár megígérte az egyházi elnökséggel folytatott április 27-i „audienciáján”, hogy személyesen is közbenjár, de eredmény még nincs, és az Egyházügyi Hivatal továbbra is minden tőle telhetőt megtesz az ügy érdekében. November 12-én a püspök megbeszélést folytatott Vasilescu megyei főtitkárral és Hoinărescu Tepeș főinspektorral,²⁹ melynek során kérte őket, hogy segítsenek a *Keresztény Magvető* kiadási engedélyének megszerzésében. Tepeș erre azt válaszolta, hogy megkeresi az Egyházügyi Hivatal elnökét.³⁰

1971 – megjelenik a *Keresztény Magvető*

1971. január 12-i keltezéssel az Egyházügyi Hivatal kiállította a *Keresztény Magvető* kiadására vonatkozó engedélyt a püspöknek címezve. Az Egyházügyi Hivatal Tanulmányi, Kutató és Külkapcsolatok Igazgatóságának³¹ értesítése tartalmazta a *Keresztény Magvető* kiadására vonatkozó engedélyt, melyhez egy rövid útmutatót mellékeltek. A levélben kérték, hogy nevezzék meg a szerkesztőbizottsági tagokat, a felelős szerkesztő nevét és a szerkesztőség tagjait, valamint a szerkesztőség címét. A levelet „Al. D. Vasile” kiadványokért és nyomtatványokért felelős osztályvezető és „I. Rusu” igazgató írták alá.³²

1971. január 19-én az elnökségi megbeszélésen Kiss Elek püspök és Barabási László főgondnok január 12-i, bukaresti látogatásukról számoltak be, és örömmel közölték, hogy megkapták az engedélyt a *Keresztény Magvető* kiadására. Sebe Ferenc előadó emlékeztette az elnökségi tagokat a korábban e tárgyban hozott határozatokról a szerkesztőbizottság, valamint a költségvetés összeállítására

²⁹ Mindkettlen a Román Kommunista Párt Kolozs Megyei Pártbizottságának vezetői voltak, akik az Egyházügyi Hivatal mellett helyi szinten követték az egyházi eseményeket.

³⁰ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 9. 50–52. l. A Megyei Pártbizottság és az Egyházügyi Hivatal vezetői az egyházi ügyekben egymást kiegészítő vagy a bukaresti döntéseket helyben megerősítő szerepet vállaltak.

³¹ Szó szerinti fordítás („Directiunea de studii, documentare și relații externe”)

³² MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 10. 53. l.

vonatkozóan. „Az előterjesztéssel kapcsolatban jelenlevők javasolják, hogy a szerkesztőbizottságba vétessék fel Szabó Dezső kolozsvári ügyvezető lelkész afa is azzal, hogy a szerkesztő munkaközösségnek is tagja legyen. Jelenlevők javasolják a további intézkedések megtételét azzal, hogy mind az Egyházügyi Hivatal *Tájékoztató útmutató*ban,³³ mind pedig a főgondnok afa jelentésébe foglalt utasítások és megjegyzések figyelembe vétnessenek.”³⁴ Felkérték ugyanakkor a szerkesztőbizottságot, hogy másnapi ülésén tegye meg a szükséges előkészítéseket.

A várva várt engedély megérkezése nagy örömet okozott, és különleges adminisztrációs eljárásokat eredményezett. Az EKT nevében eljáró Kiss Elek püspök és Sebe Ferenc előadó utasítja Szabó Erzsébet pénztárost, hogy az engedély eredeti példányát a számvevőség „páncélszekrényében helyezve el gondoskodik annak biztonságos megőrzéséről.”³⁵

Az 1971. január 4-i keltezéssel kiállított engedély, amelyet a Sajtó és Nyomtatványok Főigazgatósága³⁶ bocsátott ki, tartalmazza a *Keresztény Magvető* formai leírását: magyar nyelvű negyedévenként megjelenő lap, 17×24-es formátumban, 64 belső lappal, 500 példányban. A *Más feltételek* rovatban megjegyzi, hogy a külföldre szánt példányok esetén „I A” típusú papírt kell használni.³⁷ Ez az egyik első bizonyítéka annak, hogy a *Keresztény Magvetőt* az államhatóság igyekszik majd felhasználni a külföldi propagandához. Az engedélyben foglalt feltételektől való bármely eltérés esetén értesíteni kellett az említett Főigazgatóságot. Ezt mellékelték az Egyházügyi Hivatal illetékesei a január 12-én küldött levelükhöz. Látható, hogy nemcsak egy intézmény, hanem több is foglalkozott ugyanazzal az ügygel, többek közt az említett Főigazgatóság is. Az átfedések és a hasonló feladatokat ellátó intézményeknek célja az volt, hogy biztosítani tudják a párhuzamos és többszörös ellenőrzést, amelyet a cenzúrahivatal helyi és központi irodái, a pártbizottság szervei, valamint a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács illetékes osztályai egyaránt gyakoroltak. „A rendszer másik előnye a hatalom szempontjából az volt, hogy az illető szervek egymás tevékenységét is ellenőrizték, ami fenntartotta az általános bizalmatlanság léggörét.”³⁸

³³ Szó szerinti fordítás („Indrumar orientativ”). Az egyházi iratokban „Tájékoztató–Utasítás” kifejezés szerepel. Ez utóbbi szóhasználat kifejezőbb a tárgyalt korszakra.

³⁴ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 7. 46. l.

³⁵ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 10. 61. l.

³⁶ Szó szerinti fordításban. („Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor”)

³⁷ Román nyelven: „Exemplarele destinate străinătate apar pe hîrtie scris I A”. MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 10. 54. l.

³⁸ Györffy: i. m. 160.

A már említett „Tájékoztató–Utasításban” fontos irányvonalat szabtak az újrarendülő folyóirat szerkesztési folyamatának. Az irat fontosságára való tekintettel a magyar nyelvű fordítását teljes egészében közlöm:

„1. Minden anyagot, amit az egyes lapszámok kéziratába be akarnak venni, fel kell olvasni a szerkesztőségben, és a felelős szerkesztő megtárgyalásra és elfogadásra kéri a szerkesztőbizottságot.

Mindenik lapszám kéziratát jóváhagyás végett le kell adni az Egyházügyi Hivatal Tanulmányi, Kutató és Külkapcsolatok Főosztályának három gépelt példányban, oldalanként 31 sor × 65 jel tartalommal. Nem szabad vékony papírt használni.

2. A kéziratba a szükséges gépelt oldalszámot kell betenni, melyek szövegei be kell férjenek a 64 nyomtatott oldalba, 17×24-es formátumban, amelyet az engedély révén hagytak jóvá.

3. A teljes kéziratot arab számokkal kell megszámozni, az első borító oldal-számától és a folyóirat tartalomjegyzékétől az utolsó szöveges oldalig.

4. Mindhárom példányt a felelős szerkesztő alá kell írja, a következő megjegyzéssel: „Tartalmát ismerjük és vállaljuk a felelősséget, nyomtatásra ajánlvá”, figyelembe véve, hogy az anyagok és a felvetett problémák illeszkednek a hazánkban a folyóiratokra és nyomtatványokra vonatkozó rendszerbe, melyet érvényes törvények szabályoznak.

5. Ahhoz, hogy a folyóirat az adott negyedévben jelenhessen meg, a kéziratot a megjelenés előtt 3 hónappal le kell adni. Példaként: az 1971/3-as negyedévre (július–szeptember) vonatkozó 3. lapszám kéziratát legkésőbb június 30-ig el kell küldeni.

6. Minden negyedév végén egy statisztikai kimutatást kell kiállítani (a csatolt „utasítások” szerint) a lap megjelenésével és a papírhasználattal kapcsolatban. Ezt az Egyházügyi Hivatalnak kell elküldeni minden negyedév első hónapjának 15-ig.

7. A szerkesztőbizottság a felelős szerkesztő által folyamatosan tartja a kapcsolatot a Tanulmányi, Kutató és Külkapcsolatok Igazgatóságával, amellyel ismertet minden, a lap tevékenységével kapcsolatos ügyet.”³⁹

A püspök és a főgondnok 1971. január 12-én tett bukaresti látogatásán kiderült, hogy I. Rusu igazgató a „kihallgatáson” „szóbeli ajánlásokat, illetve utasításokat” adott: kérte, hogy válasszanak szerkesztőséget, szerkesztőbizottságot és egy főszerkesztőt. A folyóirat tartalmával kapcsolatban „elsősorban egyházunkat érintő problémákat tárgyaljon”, „kerüljön más felekezeteiket sértő polémiákat”,

³⁹ Fordítás általam. MUEKGYlt KM 41/4. II-A. 10. 55–56. l.

„(F)oglalkozzon államunk biztosította lelkiismereti szabadsággal.”⁴⁰ „A papír anyag szempontjából a belföldi példányok az olcsóbb szabványpapírra, a külföldi példányok jobb minőségű szabvány papírra nyomtatandók.”⁴¹ A külföldre szánt lapszámokat reprezentációs célokra is fel lehetett használni – erre számított az engedélyt kiállító Egyházügyi Hivatal is.

Mivel az első két összevont lapszámot már 1969 júniusában beküldték, az „Igazgató Úr közölte, hogy véleményük szerint a beküldött 1. szám aktualitását veszthette, úgy azt nem tekintik végleges számnak, kéri, hogy az átvizsgáltatván és átdolgoztatván terjesztessék ismét fel.” *Utasítás* című utolsó pontban közlik, hogy a „példányszám nyomdába adása előtt a szerkesztő személyesen jelenjen meg a Departamentben a példányszám tervezettel, hogy az esetleges szükséges utasításokat megkaphassa.”⁴²

1971. február 1-jén Hoinărescu Țepeș főinspektor telefonon kérte, hogy másnap reggel a hivatalában Sebe Ferenc előadó adjon tájékoztatást „a folyóirat tartalmáról általában és az első szám kiadása céljából összeállított anyagról, valamint a szerkesztőbizottság és szerkesztői munkaközösség összetételéről, közölve a főszerkesztő személyét is.”⁴³ A bukaresti ellenőrzés mellett megyei szinten is követték a folyóirat kiadásának folyamatát. „Hoinărescu Țepeș Főinspektor úr azt mondta, hogy a fentiek szerint kért tájékoztatóra azért van szüksége, mert neki is tájékoztatni kell az illetékes helyi szerveket.” Mindenki ellenőrzött mindenkit – amint ez kiderült. Sebe Ferenc válaszában telefonon elmondta, hogy: „a szerkesztőbizottság már 1968-ban megalakult, amely összetételét annak idején a Vallásügyi Hivatallal közöltük. A kiadással kapcsolatos ügyeket nem a tartományi, illetve területi inspektorátusok útján terjesztettük fel, mert megelőzőleg a Vallásügyi Hivatal Tanulmányi Osztályától azt az utasítást kaptuk, hogy nyomtatási, könyvkiadási ügyekben közvetlen kapcsolatot tartunk a Vallásügyi Hivatallal.”⁴⁴

Másnap Sebe Ferenc találkozott a főinspektorral, melyről jelentést készített az EKT-nak. Ebben kiemelte, hogy értesítette őt a kiadás engedélyezéséről. A főinspektor kérte, hogy a szerkesztőbizottság üléséről készült jegyzőkönyvet román fordításban terjesszék fel az Egyházügyi Hivatalhoz tudomásulvételre. Kér-

⁴⁰ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 10. 59 l.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ A rendszer működésére, a teljes ellenőrzésre való törekvésre jellemző, hogy kiemelten fontos a bukaresti és a kolozsvári állami illetékeseknek mielőbb megtudni, hogy kik szerkesztik majd a lapot.

⁴⁴ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 11. 65. l.

te, hogy a szerkesztőbizottságban a felelős szerkesztő terjesszen elő jelentést a folyóirat kiadásával kapcsolatban, „amely terjedjen ki a kiadási munkabeosztásra, munkamódszerre, a folyóirat általános tárgykörének (tematikájának) tervezetére, valamint az első vagy 1–2. számának az anyagára.”⁴⁵ A főinspektor „az általa kapott közléseket idézve” gyakorlatilag lépésről lépésre megtervezte a folyóirat kiadásának módját, melyet átadott az egyház képviselőjének. „A folyóirat a tervezett témák keretében tartalmazzon ún. ünnepi („omagiale”, pl. augusztus 23-a alkalmából írt), a békével, különböző emlékűnnepélyekkel, más egyházak ünnepi eseményeivel (pl. az Ortodox Egyház Pátriárkája rövidesen betölti 70. életévét) stb. foglalkozó cikkeket.”⁴⁶ A jelentés utóiratában szerepel: „Főinspektor úr még azt is közölte, hogy a folyóirat 1972. évi témakörének tervezetét lehetőleg folyó év szeptember 1-ig nagy vonalakban össze kell állítani.”⁴⁷ Látható, hogy az Egyházügyi Hivatal megyei megbízottja ráerősített a központi ellenőrzésre. A bukaresti utasítások mellett a szóbeli közlések ugyanúgy követendőnek számítottak, és egyértelmű, hogy az állami illetékesek részéről a folyóirat indulása teljes hatalmi ellenőrzés alatt zajlott.

A *Keresztény Magvető* szerkesztőbizottsága 1971. február 15-én a püspöki szobában tartotta alakuló ülését. Jelen volt Hoinărescu Țepeș területi főinspektor, akinek jelenléte megerősítette, hogy az újraindulást az állam szigorú felügyelet alatt tartja. A jegyzőkönyv szerint Kiss Elek püspök-elnök ismertette a folyóirat célját: „Az 1861 óta kisebb-nagyobb megszakításokkal megjelenő folyóirat célja: 1. A lelkeszi kar és a teológus ifjúság teológiai továbbképzése tudományos és gyakorlati tekintetben egyaránt; 2. Az egyházi vezetők tájékoztatása egyházi életünk, valamint az országunkban élő testvéregyházaink életének fontosabb eseményeiről a testvéri együttműködés és megértés szellemében.”⁴⁸ Megválasztják a szerkesztői munkaközösséget: Kiss Elek elnök, Kovács Lajos felelős szerkesztő, Erdő János felelős szerkesztőhelyettes, Szabó Árpád és Szabó Dezső szerkesztők, Sebe Ferenc és Szathmáry János. A szerkesztőség összetételére vonatkozó javaslatukat jóváhagyás végett fel kellett terjesszék az Egyházügyi Hivatalba. Kovács Lajos jelenti, hogy az első szám összeállt, és kevés kivétellel a már két évvel korábban összeállított anyagot tartalmazza, „amit kevés változtatással a Vallásügyi Hivatal akkor jóváhagyott.”⁴⁹

⁴⁵ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 11. 66. l.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 13. 70. l.

⁴⁹ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 13. 71. l.

1971. március 6-án a *Keresztény Magvető* első számának kéziratát három példányban elküldték Bukarestbe. Ioan Rusu igazgató aláírásával az Egyházügyi Hivatal illetékes osztályáról májusban visszaküldték az 1971/1-es lapszám nyomtatási engedéllyel ellátott kéziratát. Az igazgató kérte, hogy amint megjelenik a lap, küldjenek tiszteletpéldányt.⁵⁰

Május 11-én Sebe Ferenc tájékoztatta az EKT-t, hogy Kovács Lajos és Erdő János megbízásából kérte az Egyházügyi Hivatalt, hogy tekintettel az első számra jóváhagyott terjedelmes anyagra, amely egyébként sem férne el egy lapszamban, engedélyezzék a „jelzett anyagnak 1-2./1971. sz.-ban való összevonását”. Augusztus 20-án a felelős szerkesztő és Sebe Ferenc aláírásával értesítik a kolozsvári nyomdát, hogy a *Keresztény Magvető* első két összevont lapszáma megkapta a terjesztési engedélyt, és ennek értelmében kérik, hogy szállítsák ki a megrendelt példányban a lapot. Augusztus 27-én Sebe Ferenc előadó és Kiss Elek püspök értesítik az elnökséget, valamint a szerkesztőbizottságot, hogy a kiadvány első két összevont száma megjelent. Szeptember 3-án az EKT nevében tájékoztatták az esperesi hivatalokat a lap megjelenéséről, valamint ismertették a terjesztéssel kapcsolatos szerkesztőbizottsági javaslatokat.

1971. szeptember 30-án az EKT „örömmel és meglelégedéssel” veszi tudomásul, hogy a *Keresztény Magvető* „több mint húsz év szünetelés után” újra megjelent. Az EKT „egyházi életünk jelentős eseményének” tekinti az újraindulást.⁵¹

Következtetés

A *Keresztény Magvető* újraindítási nehézségei, az elhúzódó engedély kibocsátása az egyház és a kommunista államhatalom közti alárendelt viszonyt híven tükrözik. A lap újraindításával az egyház lehetőséget kapott hívei és lelkészei körében az egyházi, tudományos és teológiai műveltség terjesztésére. Ez ugyanakkor a cenzúra és az alárendelt szerepkör elfogadásával járt.

⁵⁰ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 16. 243. l. A tiszteletpéldányt egyaránt igényelte mind a maga, mind az intézmény számára.

⁵¹ MUEKGyLt KM 41/4. II-A. 10. 64. l.

Az első magyar nyelvű *Werther*-fordítások irodalomtörténeti kontextusa²

Fordítói elképzelések a nyelvújítás korában

Az ún. „nyelvújításnak nevezett korszakban”³ többek között olyan kérdések foglalkoztatták a szerzőket, hogy a fordítás mely főbb eszmei céloknak rendelhető alá, és hogy e célok milyen nyelvi és irodalmi program(ok) keretében valósít-

¹ Simon-Szabó Ágnes tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen végezte germanisztika, finnugrisztika, illetve német jogi szakfordító és szaktanácsadó szakokon. A PhD-fokozatot 2013-ban szerezte meg a *Werther-fordítások kulturális átértelmezései 1800 körül fordításelméleti és filológiai megközelítésben* című disszertáció megvédésével. (minősítés: *summa cum laude*). Kutatási területek: kultúrákutató, fordításelmélet, 18–19. századi német és magyar irodalomtörténet.

² Jelen tanulmány egy kétrészesre tervezett beszámoló első fele, mely Bölöni Farkas Sándor és Kissolymosi Simó Károly *Werther*-fordításait hivatott bemutatni. Az első rész irodalomtörténeti áttekintést ad, a második pedig a fordítási szövegekkel foglalkozik. A kutatási eredmények a 2013 tavaszán Szegeden megvédett doktori értekezés eredményeit szemléltetik. Jelen tanulmány esetleges aránytalanságainak a folytatásos megjelenés az oka. Azt érdemes előre bocsátani, hogy az 1810-es években Kolozsváron egymással szoros összefüggésben született meg az első két magyar nyelvű *Werther*-fordítás. Kézirat: Bölöni Farkas Sándor (ford.): Az ifjú Werther gyötrelmei [Johann Wolfgang Goethe művének ford.] Bibliotheca Filialei Cluj a Academie Republicii Romane Sign. MsU 509. Megjelent: Goethe, Johann Wolfgang: Az ifjú Verter' gyötrelmei Göthéből. Fordította K[is]. S[olymosi]. S[imó]. K[ároly]. Fejjérden, Pesten, Petrózai Trattner János Tamás betűivel 's költségével, 1823. Ua. 1975².

³ „A nyelvújításnak nevezett korszak tágabb értelemben az 1770-es évek legelejétől az 1840-es évekig, a Magyar Tudós Társaság nyelvi kodifikációs tevékenységének kibontakozásáig tartott. Szűkebb értelemben a magyar nyelv több szempontú feldolgozása, értékelése, részleges átalakítása, bővítése az 1790-es évek elejétől az 1820-as évek közepéig zajlott. A nyelvújítás folyamata nem tekinthető pusztán nyelvbővítésnek: e történeti korban egyaránt fontos volt a magyar nyelv irodalmi változatának (a sztenderdnek) a rögzítése, teljesítményének növelése, az így létrejövő minta kiterjesztése, érvényessége határainak kijelölése, a szépirodalomhoz való viszonyának értelmezése, nyelvi ízlésbeli kérdések megvitatása.” Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi és irodalmi ízlés vita nagy, nyilvános szakasza. In: Szegedy-Maszák Mihály/Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 2007, 44.

hatók meg. Ezen szűkebb gondolatrendszer egy, a nemzeti nyelv és irodalom művelésére vonatkozó elképzeléseket tartalmazó tágabb kontextus vette körül, s igyekezett megfogalmazni az intézményesülő irodalmi élet nyilvánossága előtt kibontakozó – jellemzően levelek oldalain és folyóiratok hasábjain képviselt – nyelv- és irodalomtudományi igényű programokat. A jelen tanulmányban áttekintésre kerülő fordítási elgondolások nem csupán időben korlátozódnak a 19. század első három évtizedére, hanem területileg is Döbrentei Gábor kolozsvári folyóirata, az *Erdélyi Muzéum* körére vonatkoznak. Ezek a nyelvi programok jelölik ki azt a keretet, amelyben létrejöttek Johann Wolfgang von Goethe nagy sikerű, *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) című érzékeny regényének első magyar nyelvű fordításai Bölöni Farkas Sándortól és Kissolyosi Simó Károlytól.

Az említett nemzeti narratíva, vagyis a nemzeti nyelv művelésének eszméje történeti fordítások esetében sem választható el élesen a személyes indíttatás motivációjától. Amennyiben Bölöni Farkas a *Werthert* egy barátja „Kedveltjének” kívánságára fordítja – ahogy azt Kazinczy Ferenc leveleiből adathatjuk –, annyiban megfelel annak az elvárásnak is, amelyet Döbrentei és Kazinczy támasztottak vele szemben: a német regény magyarra ültetésével irodalmi mintát teremt és a nyelvet műveli. Számptalan példát találni arra történeti szövegek esetében is, hogy elsősorban nem azért olvasnak vagy fordítanak bizonyos műveket a szerzők, hogy ezzel az anyanyelv művelésének elvont ügyét támogassák, hanem bizonyosan valamiféle személyes érdekelttség motivációjával is bírnak. Döbrenteinek a fordítások ösztönzésére irányuló „jutalomtétel”-kiírásában például a következő olvasható: „Mert a’ Publikum nem haza szeretetből olvas (és valójában megkínzott hazafiság volna ro[s]sz magyar könyvet csak azért olvasni, mivel magyar) hanem azért, hogy tanuljon vagy magát múlassa.”⁴

A 17. században a klasszikus nyelvek irodalmának fordítása jelölte ki a kanonizált irodalmi műfajok és művek sorát. Talán ennek köszönhető az is, hogy ekkoriban a fordítót is szerzőnek tekintették, nem választva szét élesen az eredeti és a fordított munkák szerzésének folyamatát. Ezen nézetekben változást a zseni-konceptiók elterjedése hoz majd. Többek között jellemzője ez már a fent említett jutalomtétel-kiírásnak is az *Erdélyi Muzéum* első füzetéből. A fordító és a szerző tevékenységének rokonítása a 18. században is megmarad, ekkor azonban inkább bizonyos kultúrák irodalmáról, egyfajta kulturális fejlődési modellben való gondolkodás jellemzőjeként. E modellben a másik kultúrához viszonyítják

⁴ Döbrentei Gábor: Eredetiség és jutalomtétel, szinmű-verseny kiírás. *Erdélyi Muzéum*, 1814/1. 150.

a nemzeti nyelvet, s az ezekhez való „felzárkózásban” szükségszerű folyamatlépcsőként tekintenek a fordításokra. A 18. századi német, lengyel és magyar nyelven művelt kultúrák „visszalatinosodásával”, az újlatin költészet virágzásával és a latinnal, mint a tudomány művelésének, illetve a közép- és felsőfokú oktatás nyelvének kialakulásával *párhuzamosan* indult meg az élő, nemzeti nyelvek művelése a latinnal szemben. Annak érdekében, hogy e nyelvek a kommunikáció minden szintjén képesek legyenek kielégíteni a velük szemben támasztott igényeket, szükségessé vált a megújításuk, így a nyelvművelő mozgalmak kibontakozása. A mozgalmak-kifejezés nem csak arra utal, hogy mind német, mind lengyel és magyar nyelvterületen megindultak ezek a folyamatok, hanem hogy e nyelvi terekben egyszerre több, egymással konkuráló, ám épp ezen versengés által a saját tézisek élesebb kidolgozására ösztönző elmélet jelent meg. Ennek a „felzárkózás[nak] mintája minden esetben az újkorban megújuló arisztoteliánus poétikai-retorikai-stilisztikai rendszerrel szoros összefüggésben levő humanista nyelveszmény” volt.⁵ Az ebben az időben legtöbbit emlegetett teoretikusok tehát még mindig a rómaiak voltak: gyakran idézték Cicero imitációtanát, Quintilianusnak a nyelv közmegegyezésen alapuló művelésére vonatkozó elméletét. Létezik azonban az elméleti párhuzamok mellett egy fontos gyakorlati különbség is az ókori szerzők fordításai és a tárgyalt időszak fordítóinak tevékenysége között, amelyre érdemes kitérni. Míg a 18. században a „szerzők a fordítással még nem önálló diszciplínaként, csupán az egyéni nyelv és stílus fejlesztésének eszközeként foglalkoztak. Olyan eszközként ráadásul, amely alárendelődik, illetve részét képezi egy szélesebb fogalomnak, az imitationak”, addig az „utánzás [...] az antikoknál nem jelentett pusztán másolást, hanem végső célként az eredetivel való versengést, annak meghaladását (*aemulatio*) tűzték ki.”⁶ Az *aemulatio*-eszmény a reneszánsz retorikáknak is közhelye. Ehhez járul, hogy a fordítás során imitált latin szerzők nyelvének és eszmeiségének az oktatás keretein belül megvalósuló begyakorlásán túl, a 18. század második felében immár Európa-szerte megjelennek az élő nyelvek „élővé”-válását előmozdító elméleti viták és gyakorlati megoldások is. Ezek a nyelvfelődés és -fejlesztés kérdéseit vetik fel, és a pusztán gyakorlásokon, másolásokon túlmenő nyelvi használatot is tematizálják. Ezen nyelvi pragmatizmusra vonatkozó elgondolásoknak jellemzően három súlypontja léte-

⁵ Csetri Lajos: Kazinczy nyelvújításának német vonatkozásai. In: Csetri L.: *Amathus. Válogatott Tanulmányok*. 1. köt. (szerk. Szajbély Mihály és Zentai Mária). Budapest, 2007, 124.

⁶ Szajbély Mihály: „*Idzadnak a magyar tollak*” Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig. Budapest, 2001, 118–119.

zett: kezdetben a *köznyelv* és a *tudomány* nyelvének kialakítása és használata került középpontba, majd ezekhez járult az *irodalmi* nyelv művelésének kívánsága. Úgy tűnik, hogy az utóbbi eleinte csak a tudományhoz vezető „lépcsőként”⁷ jelent meg az elméletekben. A 18. század utolsó harmadának tudósai már azt a magyar nyelvet szeretnék megteremteni, amely egyszerre alkalmas a nemzeti (nyelvű és tárgyú) szépirodalmi művek szerzésére, és egyszerre ad lehetőséget a felvilágosult tudományok eredményeinek a hazai nyelven való befogadására is.

Az itt vázolt témaköröknek létezik egy nem a nemzeti narratíva felőli vizsgálata is: a fordító szempontjának kibontása. Mint fentebb a Döbrentei-féle idézet alapján láthatóvá vált, az olvasás személyes érintettség, motiváció nélkül, anélkül tehát, hogy a befogadó valamit ne „tanuljon vagy magát mulassa”, nehezen gondolható el az irodalmi művelődés gyakorlatában. Jörn Albrecht alapvetően két fordítói technikát különböztet meg a 17. századi (nyugat-)európai kontextusban. Az egyik az eredeti művel szemben támasztott követelményeknek akar eleget tenni, s a szabadon felvállalt feladatot gyakran mint „szolgai munkát” jelöli meg. A másik pedig inkább a saját szövegének (és a szerzői hírnevének) szolgálatába szegődik, s ezáltal olvasóinak és anyanyelvének tesz szolgálatot. Természetesen ismét nem egyértelmű elköteleződésről van szó, a versengő modellek párhuzamosan jelen voltak, a választásban műfaji, eseti megszorítások is szerepet játszottak. Szajbély Mihály úgy látja a fordított műalkotások előszavaira vonatkozó vizsgálatában, hogy míg a Bibliát szó szerint, addig a szépirodalmi műveket szabadon fordíthatták a szerzők: „többnyire ösztönösen kialakulnak tűnő elméletet képező előszavakban egyértelműen a hasznosság szempontja dominált, s ennek jegyében a fordító mindenekelőtt saját nemzete olvasói elvárásait igyekezett kielégíteni. Ennek az elvnek a jegyében a fordítás legkülönbözőbb típusai nyerhettek a konkrét helyzettől függően igazolást.”⁸

Míg Albrecht (nyugat-)európai kutatásai során alapvetően 17. századi példákat hoz, addig magyar nyelvterületen a nyelvművelői mozgalmak és a fordítási viták korának idejében is tetten érhető két fogalomról (a „rabszolgai” és a „szabad”) és az ezekkel összefüggő habitusokról van szó. Szemléletes példája ezen oppozíciónak Rájnis József és Péczeli József felfogása, mely szerint „a szoros fordítások helyett (amit Rájnis a rabi fordítással azonosított), szabad fordítások, vagyis adaptációk kellenek, hogy a fordító versengjen az eredetivel. [...] Rájnis a klasszikus imitációelv alapján, az egyéni stílus tökéletesítésének funkcióját hangsúlyozván, Pliniusra (és Gottschedre hivatkozva), Péczeli pedig az antik imitá-

⁷ Csetri: i. m. 126.

⁸ Szajbély: i. m. 124.

cióelvet a haszonelvűség pragmatikus szempontjai szerint átértelmező francia elméletírók, nevezetesen D’Alembert nyomán.”⁹ Minthogy a magyar nyelv művelés modelljei sokszínűek voltak, azokat továbbra sem szerencsés a fentebb megadott két szélsőségre redukálni. Hiszen míg bizonyos körök semmiféle nyelvi „erőszakételre” nem voltak hajlandóak, addig például a *Debreceni Grammatika* megengedte a népi magyar minták alapján való beavatkozást (1794). Amilyen széles spektrumon mozgott a két végpontról elnevezett ortológus-neológus vita, éppolyan nagy változatosság figyelhető meg a „szabad” és a „szoros” fordítások elméleti és gyakorlati programjait illetően is.

Bölöni Farkas és Kissolymosi Simó közvetlen környezetében a rendszeres, intézményesen irányított fordítás kérdését az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság veti fel 1791-ben. „A befogadó kultúrára, a történelmi és társadalmi helyzetre nézve írja Aranka [György], hogy az olyan műveket kell fordítani, amelyek valamilyen vonatkozásuk révén aktuálisak, és így hatni képesek az olvasóra. Tehát a lefordítandó művek kiválasztásánál meghatározó szempont a célnyelvi közönség fogékonysága” volt.¹⁰ Az aktualitás jelentős szempont, releváns „funkció”-ja (Horst Turk) ugyanis az, hogy elősegíti a befogadó kapcsolódását a műhöz. Az elképzelések értelemszerű feltétele az volt, hogy a célnyelvi közönség által érthető és használt nemzeti nyelven kellett műveket írni, adott esetben arra fordítani. A fordított mű így vagy elidegenített (az eredetihez maradt hű, „Verfremdung”), vagy meghonosított (a közönségéhez maradt hű, azt szólította meg, „Einbürgerung”). Friedrich Schleiermacher fordításelméleti tanulmányában (*Ueber die verschiedenen Methoden des Uebersetzens*, 1838) találóan így fogalmazza meg ezt a jelenséget: „Meines Erachtens giebt es deren [der Wege] nur zwei: Entweder der Uebersetzer läßt den Schriftsteller möglichst in Ruhe, und bewegt den Leser ihm entgegen; oder er läßt den Leser möglichst in Ruhe und bewegt den Schriftsteller ihm entgegen.”¹¹ Bölöni Farkas és Kissolymosi Simó

⁹ Debreczeni Attila: Mintakövetés és nyelvtisztaság. A 18. század végi fordításvita összefüggéseire. In: Devescovi Balázs, Szilágyi Márton és Vaderna Gábor (szerk.): *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*. Budapest, 2007, 99.

¹⁰ Benő Attila: Fordítási elvek a XIX. században. In: Egyed Emese (szerk.): „Szabadon fordította...” *Fordítások a magyar színjátszás céljaira a XVIII–XIX. században*. Kolozsvár, 2003, 8.

¹¹ „Véleményem szerint csak két utat követhet. Vagy az író hagyja lehetőség szerint a maga eredeti helyén, és az olvasót mozdítja el feléje; vagy fordítva, az olvasót hagyja a helyén, és az író vezeti feléje.” Friedrich Schleiermacher: A fordítás különféle módszereiről. Ford. Dömötör Edit. In: Józán Ildikó – Jeney Éva – Hajdu Péter (szerk.): *Kettős megvilágítás. Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Budapest, 2007, 128.

esetében nem lehet a schleiermacherihez hasonló szisztematikus programról beszélni. Arról azonban igen, hogy Bölöni Farkas reflektált a környezetében megjelenő nyelv művelői mozgalmakra. Ezt tanúsítják az általa szerkesztett szólisták és szótaláló versenyek: Kazinczy egyik levelében azt a kérdést intézi hozzá: „Leveledben egy Erdélyi szót lelek, mellynek értelmét kérdem tóled: – ’Életem elszontyolódásait.’ – Nem tulajdon magad szava e ez, és mit teszen?”¹² Bölöni így válaszol:

Az Elszontyolodom szó nem a Laune szava, Háromszéken létembe sok olyan szót halottam, mellyek a Literaturába még ismeretlenek. Nehányat feljegyeztem: elszontyolodni az elkomolyodni s elszomorodni közti ideát teszi-ki, ezt: Trübsinnig. S ilyenek ezek is: Ábrándozás, melly a Schwärmerey ideáját nyomja-ki a Székellyeknél: Magát türtöztetni se abstinere; edzsődni, sovárogni, vágyni valami után; rityolni, rútolni probrificare, deludere; elélük-kenni hertelen elé jelenni s a t. (Bölöni Farkas Kazinczynak, Kolozsvár, 1815. nov. 6. KazLev, 3035)¹³

A szólistákon túl Bölöni Farkas „szótaláló verseny” megszervezésén is fáradozott 1830-ban. Bár ez utóbbi tevékenysége már a fordítói korszaka utánra esik, mégis érdekes felidézni Döbrentei válaszát, amelyben lemondja részvételét a versenyen: „Igen köszönöm a szótaláló versenyre való meghívásodat, de nem fogadhatom el, mert nem értek tökéletesen a mesterséghez, s hogy adhassak szavat annak legkisebb proczikájáig. Így nem sütné ki jól a több Pesti Szófaragó is.”¹⁴

Az irodalom- és nyelv művelési elméleti dilemmák váza után a következő fejezetek arra tesznek kísérletet, hogy ezen elméleteket behatárolják. Valamint felvázolják az első *Werther*-fordítások immár közvetlen irodalomtörténeti kontextusát a Kazinczy Ferenc, Döbrentei Gábor és Bölöni Farkas Sándor nevével fémjelzett kapcsolatrendszer alapján.

¹² *Kazinczy Ferenc: Levelezése. I–XXIII.* Váczy János, Harsányi István, Berlász Jenő (szerk.) Budapest, 1890–1960. Továbbiakban: KazLev. Itt: Kazinczy Bölönihez, Széphalom 1815. okt. 22. KazLev, 3024.

¹³ lásd lbj. 11.

¹⁴ Jancsó Elemér (szerk): Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz. In *Keresztény Magvető*, 75. évf. (1943). 86–94., 131–136., 192–207. 76. évf. (1944). 37–48., 90–102. Itt: Buda, 1830. márc. 16. *Keresztény Magvető*, 76. évf. (1944). 45.

Kazinczy Ferenc és Döbrentei Gábor irodalomszervező tevékenysége

Jakab Elek Bölöni Farkas életének és műveinek máig legalaposabb leírását nyújtó tanulmánya szerint Friedrich Schiller *Don Carlos* című drámáját a szerző 1819-ben egy barátjának, mégpedig Döbrenteinek a kérésére fordította.¹⁵ A fordítás – Jakab vélekedésétől némiképp eltérően – egy Kazinczyhoz írt levél tanulsága szerint 1817-ben már kész volt prózában, majd 1819-ben jambusokba lett átdolgozva. Ezen 1817-es Kazinczynak írt levélből derült ki az is, hogy a *Don Carlost* Bölöni először két „Leányka”-ismerős kérésére fordította le és csak a prózából jambusokba való átdolgozást készítette el Döbrentei kérésére 1819-ben.¹⁶ Úgy tűnik, hogy a *Werther* is hasonló indíttatásból született: 1818-ban fordította azt, szintén „egy barátja Kedveltjének” kérésére, erről is egy Kazinczyhoz írt levél tájékoztat: „Egy barátom Kedveltjének kérésére betegségem alatt lefordítottam a Werthert.”¹⁷ Közelebbi adatot nem sikerült szerezni arra vonatkozóan, hogy ki a „barát” és a „Kedvelt”. A fordításra való ösztönzés áthárítása felvett pózként is felfogható, és értelmezhető a barátság korabeli kultuszának fényében is.

Bölöni Farkasnak a Kazinczy Ferenchez fűződő barátsága döntő szerepet játszott abban, hogy az unitárius diák figyelme Goethe személyére és műveire irányult. Döbrentei Gábor volt az, aki bemutatta őt Kazinczynak 1815-ben. Kazinczy hamarosan a magyar Schillert látta Bölöniben. Epigrammát ír *Bölöni Farkas Sándorhoz* címmel, mely az *Új tövises és virágok* című kötetben jelenik meg. Az epigramma utalást tartalmaz Goethe megítélésére is. Kazinczy a második Bölöni Farkashoz szóló levelében az eredeti és a fordított munkákról értekezik, s azt állítja, „hogy több hasznot fogok nyújthatni, ha középszerű Originálok helyett nagy gonddal készített fordításokban classicai szépségű darabokat dolgozandok.” Majd a saját tapasztalatára hivatkozva azt javasolja Bölöni Farkasnak, hogy csak a nyelvgyakorlás okán fordítson: „Fordításokra ne ereszkedjél, legalább ne soha másképen mint merő gyakorlásul, a’ mit Cicero is tett; abba nem fogod hagyhatni, s’ örökké fordító maradsz mint Báróczy és én, a’ ki egy kisded csomócska versezetnél semmit nem mondhatok tulajdon teremtésemnek.”¹⁸ Ugyanebben a levélben írja a széphalmi mester híressé vált sorait, amelyeket Goethe-kultusza kapcsán rendre idéz az irodalomtörténet-írás:

¹⁵ Jakab Elek: Bölöni Farkas Sándor és kora. Politikai és irodalomtörténeti tanulmány. *Keresztény Magvető* 5. évf. (1870). 266.

¹⁶ 1817. ápr. 22. *KazLev*, 3422.

¹⁷ 1819. jan. 21. *KazLev*, 3692.

¹⁸ Széphalom 1815. okt. 22. *KazLev*, 3024.

Leginkább arra kérlek, hogy ne olvass sokat. Keveset, de jót, 's azt a' keveset szünet nélkül, 's igen nagy gonddal. Ne soha a' közepszerű Írók' firkálásait! A' ki Kotzebüet örömmel olvasta, az örökre el van veszve. Göthével ismerkedjék-meg és Göthével, és ismét meg ismét Göthével. Az én bálványom mindenben ő. 'S Lessinggel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal. A' többinek félve higgy, Göthének, kiben görög lélek lakik, vaktában. Virít rajta minden; ő öszveköté a' férjfiúi erőt és az ifju kor' szépségét. (uo. KazLev, 3024)

Válaszában Bölöni Farkas arról vall, hogy még nem érti Goethe műveit: „én nem érek még oda, hogy őt megértsem, én nem találom meg azt benne, a mit a németek olly igen magasztalnak épen Schiller s mások felett. Én a Mad. Steil itéleténél álok Góthe iránt: hogy ő ollyan, mint egy igen pompás Görög Statua, mellyen minden vonás a legfáinabbul van eltalálva, de még is csak — kő.” Ebben a levélben írja azt is, hogy Goethének néhány darabját immár kedveli: „Szeretem ugyan némely darabjait, mint Clavigot, Egmontot, Werthert, Hermant s Verseinek több darabjait;¹⁹ de előttem Schiller mellett ő hideg genie.” Majd a levélben Schiller-hódolatának ad hangot.²⁰

Később, 1816 tavaszán Bölöni Farkas sokat betegeskedik, orra vérzését nem tudják elállítani, úgy érzi, hogy a halálán van. A betegség az ágyhoz köti Zsibón, a lábadozás sok időt hagy az olvasásra. Olvasmányélményei közé tartozik ez idő tájt Goethének több műve is. Arról ír Kazinczynak, hogy kezdi érteni Goethét:

¹⁹ A Bölöni-Kazinczy levelezés jó néhány verset tartalmaz a húszéves Bölönitől, kolozsvári hagyatékában ma már nem lelhetők fel ezek az írások. Arra kéri mesterét, hogy csiszolgassa líráját, hiszen ő magától ír, nem olvasott a szabályszerű versírásról, de szeretne ebben a műfajban is alkotni. Többször hivatkozik Goethe verseire, balladáira, általában a regények lírai betéteire: „Kennst du das Land...” a Weilhelm Meister trilógiából. Egy alakommal a német szerzőnek egy versére utalva kéri Kazinczy segítségét: „Barátom, ha engem figyelmedre méltónak tartasz, írd-ki botlásaim, hogy azokat másokba kikerüljem, s tudod hogy kívánom én ezt? [...] Göthe Künstler und Kenner-jébe a Mívész kéri az Ismerőt: O rathet, helfet mir, dasz ich etc.” (Bölöni Kazinczynak, Kolozsvár 1815. nov. 17. KazLev, 3044.) Goethe *Kenner und Künstler* című verse először 1775-ben jelent meg a Voß-féle *Musen-Almanach für das Jahr 1776* kötetben. A tudós („Ismerő”) és a művész („Mívész”) párbeszéde a művészi alkotás és az isteni teremtés konkurálását és/vagy analógiáját tematizálja.

²⁰ Kolozsvár, 1815. nov. 6. KazLev, 3035.

Három hét óta egészen Göthének élek. Most kezdem bánni, hogy ötlet elismertem volt, ő más directiót adhatott volna nekem. Betegségem alatt Wilhelm Meistert olvastam, s milyen jól esik ebből a Kiadásból olvasni; mert ez a Te kezdedbe járt, Gyulay Lajosnak általad szerződött-meg. – Meister nekem nagyon interesszans; én is olyan theatrumozó voltam egykor. – S hát még az a Mignon karaktere be szelid, be gyengéd vonásu. Mikor a: Heisz mich nicht reden, heisz mich schweigen etc.-hoz értem, olyan nagyon megillette, hogy könybe borulva csak ezt tudám mondani: Be szép. Iphigeniát, Tasszot, Egmontot is megint elolvastam. De csak ugyan mégis gyönyörű az a Tasszo, barátom, olyan jól esik nekem, hogy azt nem érti minden s hogy én értem, nem cserélném-fel magam ebbe az órába. (Kolozsvár 1816. febr. 7. KazLev, 3124)

Az „én is olyan theatrumozó voltam egykor” Bölöni Farkas unitárius diák-korszakára utal, amikor titkon a kolozsvári színházban játszott Schiller darabokban. A fentebb idézett levélrészletek főként a dráma műfajának, a színjátszásnak és Schiller műveinek, a *Räubernek*, valamint a *Don Carlosnak* kedveléséről szólnak. A színház szeretete végigkísérte Bölöni Farkas életét, nemcsak ifjúkori fordításokkal és szerepjátszással támogatta a magyar nyelvű színjátszás ügyét, hanem kapcsolataiban később is támogatókat keresett a kolozsvári színháznak.²¹ Mignon idézett *Itáliai dala* mellett utalás található ebben a levélben is a *Wilhelm Meister* regény olvasmányélményére, és abban Mignon dalára: „Heiß mich nicht reden, heiß mich schweigen”-kezdettel. Az említett lírai betét utolsó versszakának első két sora a barát közelségében fellelt nyugalom és a feltárulkozás bizalmáról szól. Ez üzenetértékű lehetett Kazinczy felé, s újabb adatként értékelhető a barátságkultusz szerepéhez a fordítások történetében. Kiderült továbbá az is,

²¹ Erről tudósít például egy levele Wesselényi Miklóshoz. A részlet lényegre törően fejezi ki azt is, hogy milyen nehézségekkel kellett megküzdeni a kezdeti magyar nyelvű színjátszásnak: „Az Actorok bėjöveteleikor egy Deputatit akarnak hozzád tenni, s arra kértek, hogy pro pravia in formatione írjak addig is neked róla. A dolog ebből áll: Ők a Télen itt játszani akarnának; Rhédeitől [gróf Rhédei Mihályné] kérték a theatrumát s azt felelte nekik, hogy inkább hagyja a Baglyoknak, mint sem hogy a Magyaroknak engedje; Ők hát a Te közbe jövedel által azt akarnák kivinni, hogy Rédei a Télre engedné által theatrumát. – Az egyik Rhédaihoz küldött Deputans Actor, Lang ugy megboszonkodott Rhédainak ezen feleletére, hogy mindjárt elajult előtte, s a Frajok Eczettel ébresztették fel.” Kézirat. Filialei Cluj a Arhivele Naționale Fond Wesselényi din Jibou. 1817–1848. Sign. Nr. 133. Lit. B. I. r-v.

hogy élénken foglalkoztatták őt a művészi lét, a művészi egzisztencia nehézségei is. Erre utal az „Ismerő” és a „Mívész” párbeszédére való hivatkozás, illetve a *Torquato Tasso* dráma értelmezése, továbbá a fentebb idézett Mignon dal is.

Bölöni Farkas 1816. március 28-án meglátogatja Wesselényi Miklóst. A látogatásból egy kölcsönként „Lipsziai Conversations Lexicon” kötettel tér haza, amelyből még aznap este elolvassa a Goethe életére és műveire vonatkozó részeket. Beszámolója mellé elküldi Kazinczynak a *Baloghhoz* és *Az Ifju sohajtása* című verseit. A *Baloghhoz* című vers a *Wertherhez* való viszonyulás első irodalmi szöveghelye:

Elé vevém a Lipsziai Conversations Lexicont s elolvastam be-
lőle a Göthe életét. Mindég te lebegtél előttem olvasásom alatt s
köszöngetém, hogy figyelmessé tevél reája. Életemnek a legszeli-
debb, nyugtatóbb érzései nélkül lettem volna, el lesznek vala azok
bennem aluva, ha Göthét meg ne ismerjem. [...] Nehány Apróságot
írtam mostanság. O mert jól esik a teli szívnek, ha magát Papirosára
kiöntögetheti! Igy keltek ezek is:

Baloghhoz.

Hadd-el Kedves, hogy sírjak, hogy reád
Borulva öntsem-el fájdalomim.
Hagy halgatnom, ne kérd okot mi ád,
Ah, nékem is Titkok Keservim!
Csak a ki a hév Vágyást ismeri,
Werther s Wilhelm Meistert olvassa,
Csak a ki őket tudja érzeni,
Mért sirok én, csak a tudhatja!

Az Ifju sohajtása.

Ne kérd miért könnyez szemem
Éltem legszebb korába!
Ne kérd miért dobog szivem
Az örvendők sorába.
Ah messze vannak céljaim
S tett nélkül tűnnek napjaim!!
(Kolozsvár 1815. okt. 10.
KazLev, 3011)

Az 1815-ben kelt levél már a *Werthernek*, s Goethe 1813-ig megjelent mű-
veinek ismeretéről tanúskodik, feltehetően a „Lipsziai Conversations Lexicon”
olvasmányélménye alapján.

A fentiekben láthatóvá vált Bölöni Goethe-képének alakulása, olvasmányá-
nak gyarapodása. Bölöni Farkas pártfogóiról, a Kazinczyhoz és Döbrenteihez
fűződő kapcsolatáról egy dolgot érdemes a tágabb kontextus jelzésértékű kiraj-
zolásához megemlíteni: A „pesti triász” (Horváth István, Vitkovics Mihály és
Szemere Pál), majd Kölcsey Ferenc és Berzsenyi Dániel is éppen az 1810-es évek
közepén fordul el Kazinczytól, aki így „tábor nélküli vezérré vált” – állítja Csetri
Lajos. Egy csoport maradt csupán, akire Kazinczy irodalomszervező tevékenysé-
ge hathatott, „Döbrentei erdélyi köre, mely éppen a legválságosabb évek egyiké-

ben, 1816-ban szolgált jóleső elégtétellel Kazinczynak, diadalmenettel felérő erdélyi utazásának megszervezésével.” Az erdélyi utazás naplójában, az *Erdélyi levelek* (1880) oldalain többször említi Bölöni Farkassal való találkozásait. „Don Carlos lelkes fordítója”-nak titulálja (Kazinczy, 1880. 70), és (86) együtt olvas Wesselényivel és Bölöni Farkassal Kleist ódákat (297). Csetrinek bizonyosan igaz van, amikor azt állítja, hogy Döbrentei lett ezekben az években Kazinczy „legjobb barátja”,²² mely barátság nem nélkülözi az irodalmi vonatkozásokat sem.

Bölöni Farkas és Kissolymosi Simó Werther fordításainak kolozsvári poétai köre

Nem lehet azt állítani, hogy egy egyértelműen intézményesült, rendszeres elméleti és gyakorlati programmal rendelkező poétai és fordítói csoportosulásról lehet értekezni a 19. század fordulóján Kolozsváron. Döbrentei Gábor részben megjelentetett, részben tervezett szépirodalmi antológiái²³ számára bizonyos nyugati klasszikus munkákat választott ki magának a kolozsvári unitárius és református hallgatók egy csoportja, és több művet közösen vagy egymással párhuzamosan lefordítottak a Döbrentei-féle *Erdélyi Muzéum* működése időszakában. A *Döbrentei Gábor külföldi színjátékai* két kötete végül 1820–21-ben jelent meg Bécsben, a tervezés a '10-es évekre nyúlt vissza. Valószínűsíthető, hogy ebben a csoportban Bölöni Farkas személye, illetve a francia és a német klasszikus irodalom vezető szerepet töltött be. Az elkészült fordítások fényében úgy tűnik, hogy nem pusztán drámai, hanem prózai műfajokban is terveztek köteteket kiadni. Bölöni Farkas a szervező tevékenységéhez a „serkentést”, a támogatást akárcsak a *Muzéum* és a Nyelvművelő Társaság esetén ismételt Döbrenteitől és Kazinczytól kapta, de több önálló kezdeményezés is nevéhez fűződik.

Ezen csoportosulás tagjairól, élettörténetükről vagy esetleges további műveikről csak hézagos információk lelhetők fel. A kutatás feltehetően emiatt nem tematizálta eddig az említett kolozsvári kört. A tematizálatlanságnak több oka is vélelmezhető: Az irodalomtörténet-írás „az Erdélyi Muzéum korszakát” hosszú ideig „a gyanakvás görcsöve alatt” nézte. Döbrenteit az a vád érte, hogy megtör-

²² Csetri: i. m. 148.

²³ *Döbrentei Gábor külföldi színjátékai*. Bécs, 1821–22. Két kötet. (I. Német játékszin: *Vétek súlya, szomj*. 4 felv. Müllner élete és munkái. Emlékeztetés magyar játékszineinkre és színjátszóinkra nézve. A német színjátszás rövid előadása. Német színjátszók és színjátszónék; előadták Miskolczon 1833. márcz. 28. II. Francia játékszin: *A fösvény, vígj*. 5 felv. Molièretől. *Molière élete és munkái*. *Francia vigjáték költők*. Rövid előadása a francia játékszin származásának. *Francia színjátszók és színjátszónék*)

te Katona József írói pályáját és támadták „az 1820-as évek közepén végbement Kazinczy-ellenes fordulata” miatt is.²⁴ Az első tényező az lehetett tehát, hogy Katona József *Bánk bán*²⁵ pályázata általi „pályatörését” Döbrentei nevéhez kötik. Feltételezik, hogy eltitkolta Katona mesterművét, amelyet a szerző az *Erdélyi Muzéum* 1814-es *Jutalomtétel kiírására* küldött be. Az utóbb említett tényező pedig a '20-as évek irodalmi pereire vezethető vissza. A Döbrentei által is forgatott – Bölöni Farkas és Wesselényi számára is meghatározó – „Lipsziai Conversations Lexicon” feltehetően mintaként értékelhető az 1820-as években immár a Tudományos Akadémia főtitkári tisztségében tevékenykedő Döbrentei által tervezett pesti Conversations Lexikon-projektben. Az ehhez a tevékenységhez köthető irodalmi per is részben szintén Kazinczy és Döbrentei elhidegülésére vezethető vissza. Mint ahogy az egykorú Pyrker-pör szálai sem mentesek Kazinczynak az 1810-es években kibontakozó Goethe-kultuszától.²⁶

Visszatérve a poétai-fordítói csoporthoz, részletekbe menően nem, de öszszetartozásukat kiemelve utal a csoport meglétére Maller Sándor: „Bölöni Farkas Sándor Döbrentei erdélyi írói-baráti köréhez tartozott Balog Pállal, Buczy Emmil, Gedő Józseffel, Kelemen Lajossal, Aranyosrákosi Székely Sándorral együtt, akik az Erdélyi Muzéum körül segédkeztek vagy abban írtak is.”²⁷ Buczy Emil *Erdélyi Muzéum*-beli tanulmányairól és Döbrenteihez fűződő barátságáról értekezik Csetri Lajos, aki a *Muzéum* körüli fiatal írók csoportjára még nem figyel fel.

1816 márciusában a húsz év körüli Bölöni Farkas a kolozsvári királyi líceumban jogot tanul, egy éve zárta le unitárius felsőbb tanulmányainak korszakát, és azt írja mesterének, hogy „poétai iskolát” akar Kolozsváron szervezni:

A gyermek még csak 14 Esztendő, Kelemen Lajos, a Kollégyomba Tanítványom volt; én látva benne az igen szép ész, ser-

²⁴ Csetri Lajos: *Kazinczy és Döbrentei*. In Csetri: i. m. 143–144. (vö. lbj. 4)

²⁵ A irodalomtörténet-írás filológiailag nem tudja egyértelműen bizonyítani, de arra következtet, hogy Katona műve az *Erdélyi Muzéum* kiírásra íródott, még ha a szerkesztőkhöz feltehetően nem is érkezett be a szöveg. Vö. Benkő Samu: *Az első erdélyi magyar folyóirat*. In Benkő Samu (szerk.): *Erdélyi Muzéum 1814–1818*. Bukarest, 1979, 271.

²⁶ Pyrker János László egri érsek és Goethe hozzávetőlegesen húsz levelet és számos művet váltott egymással (Goethe a *Hermann und Dorothea* küldte meg dedikálva az érseknek, vö. *Schriften der Goethe-Gesellschaft in Weimar*, Bd. 17–18. 1903–1904). Ez a tény valószínűleg nem csekély mértékben befolyásolta Kazinczyt Pyrker német nyelvű líragyűjteményének fordításában.

²⁷ Maller Sándor: *Az egykönyvű író?* In Bölöni Farkas Sándor: *Napló (1835–1836)*. Maller Sándor (vál., szerk., bev. tanulmány), Benkő Samu (sajtó alá rend.) Budapest, 1984, 6.

kentgettem, olvastattam s az írásba beléhoztam. Addig érlelgettem, míg a Döbr.[entei] ismeretségére méltónak gondoltam lenni; a minap hozzá vívém, ő igen elbámult munkájin, s az én szeretett Gyulay Lajosom mindjárt meghívá ebédre az Anyjához. Egy darabját fel fogja venni a Múzeumba; a Gyermekek csupa Sentimentalitas, Göthem, Schillerem neki adtam; nagyon szerettem volna, ha ilyen koromba annyi lehessek, mint ő most. Ha én nem fognék is semmit tehetni, legalább ezt én adom a Hazának; még két Tanítványomból sokat remélek. Meg kell lenni, hogy Kolozsvárból egy poétai iskola induljon-ki. (1816. márc. 15. KazLev, 3156)

Levele után három héttel, április 8-án Döbrentei is tájékoztatja Kazinczyt a levélben említett Kelemen Lajos-féle látogatásról: „Örvendve emelkedik lelkem annak írására, a’ mit most akarok Veled közleni. – Minap hozzám Bölöni egy 14 esztendő, Kelemen nevű gyermeket vezet, ‘s ez a’ gyermek nekem olly verseket ada által, mellyeken hültem, gyúlongtam, ‘s a’ Nagy lélek tűzét csudáltam.”²⁸ Bizonyosan a naiv és szentimentális schilleri kategóriák nyomán – amely schilleri értekezés fordítása egyébként Bölöni Farkas kézírataiban szintén megtalálható²⁹ – nevezi a levél folytatásában Döbrentei Bölöni Farkast „Schilleri heves, indúlatos, mérész makacssággal az Ideálokig veszélyezve verekedő tűz”-ként. Bölöni Farkas tanítványát, Kelement pedig „csendes, szelíden hevülni látszó, ‘s még is magas, még is melegítő Góthei lélek”-nek titulálja ugyanott. Kelemennek a Gyulay-családnál tett látogatásáról Döbrentei részletesebben ír, az ő leveléből derül ki az is, hogy mind a Gyulayak mind Döbrentei sokoldalúan támogatták a fiatal poétikai és erkölcsi nevelését: Gyulay Lajos „odaadta neki [Kelemennek] Virgilius Eneiszét, ‘s ajánlá neki Horatziust”. Döbrentei pedig felajánlja, hogy *Szabadság* című versét felveszi az Erdélyi Muzéumba. A fiatal Kelemenről kiderül, hogy azért van szüksége támogatókra, mert nem talál szüleiében, főként apjában pártfogót terveire: „Atyám úgy sem olvassa a’ Muzéumot. ‘S ezt egy kis fájdalommal látszott mondani. Minap is szóll, kértem Atyámat, venné meg Virág, Horatzius leveleit, ‘s nem vette-meg.” Anyja viszont adott pénzt könyvre, így végül is meg tudta venni magának „Horatzius”-t. Kelemen szorgalmas tanuló, „erkölcsi tisztaságára” és „poézis szerzésre” ösztönzi Döbrentei. Kelemen hamarosan újabb versét viszi el mutatóba. Válaszul Döbrentei azt ajánlja neki,

²⁸ 1816. április 8. KazLev, 3180.

²⁹ Vö. Labádi Gergely: Bölöni Farkas Sándor Schiller-fordítása. Keresztény Magvető 108. évf. (2002). 217–227.

hogy „ne mutogassa verseit, ‘s legyen a’ Poézissel addig titokban, míg nagy erővel elé nem állhat.” Nemcsak Gyulaytól és Döbrenteitől kap olvasmányokat az ifjú, hanem Bölöni Farkastól is, aki immár nem a régi auktorokat, hanem a német kortárs klasszikusokat adja kezébe: Goethe és Schiller munkáit. Döbrentei így ír erről: „Kérdezém tőle, hogy’ tetszenék neki Göthe, kit olvasásra Bölönitől kaptott. A’ gyermek nagyon szereti. Megvettem, monda, Schillernek zsebbeli formatumu Theatrumi első darabját, ‘s most azt olvasom.” Kelemen megvallja Döbrenteinek, hogy kölcsön kellett kérnie ahhoz, hogy az említett Schiller-kötetet megvegye: „Schillernek mind a’ három eddig kijött darabjait megvette.” Döbrentei elmeséli ezt a történetet Gyulay Lottinak, aki unokabátyjától, Bethlen Ádámtól elkéri a három kötet árát az ifjú számára és Döbrentei segítségével eljuttatja Kelemenhez. A gróf nemcsak a kért pénzzel támogatta az ifjút, hanem megvette neki „Mathissonnak legujabb kiadását” is.

Döbrentei büszkén tudósítja a reményt keltő kolozsvári ifjacról Kazinczyt: az unitárius „Poéta tanítvány”-ok, mint „Bölöni-Farkas, Kelemen, és Székely Sándor, kinek odáját örömmel fogod olvasni a’ Muzéum Vdik füzetjében” vagy „Reformatus ifjú”-k mint „Füzesi, kit már ismersz, ‘s Balogh” szerepelnek a levélben.³⁰ Kelemen Lajosról és támogatói köréről a fent említett adatok állnak rendelkezésre. Aranyrákosi Székely Sándor, későbbi unitárius püspökről az egyháztörténet többször szól, korai világi tárgyú szépirodalmi próbálkozásai közül azok a művek ismertek, amelyek ugyanott jelentek meg, mint a többi, ebbe a körbe tartozó ifjúé: jellemzően a *Szép-Literatúrai Ajándékban* és a *Hébében*. A két református fiatalról azt tudjuk meg az előbb említett levélből, hogy „Ő [Füzesi] most ide két órányira, Pata faluban Levita. Keres jobb Papi statziót, hogy dolgozhassék. Balogh, nagy részént általam jutott B. Wesselényi Farkashoz, fija Nevelőjének. Egy Geszneri ifjú.”

Bár az irodalomtörténet-írás említ egykorú kolozsvári unitárius és református olvasói köröket, tud a Bölöni Farkas által alapított kolozsvári Casinóról is, amely gyakorlatilag a férfiak olvasó egyesülete volt, illetve a szintén általa alapított „asszonyi olvasóegyletről”. Ezeket azonban kivétel nélkül minden (irodalom)történész a ’20-as évek legvégére, de inkább a ’30-as évek első éveire teszi.³¹ Ez feltehetően annak is köszönhető, hogy az intézményesült formák megjelenése valóban akkorra datálható. A fentiekből azonban úgy tűnik, hogy már a ’10-es évek közepén kialakult egy „iskola” Kolozsváron, amely felekezeteken ívelt át, és

³⁰ 1816. április 8. KazLev, 3180.

³¹ Gaal György: *Múzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély unitárius múltjáról*. Kolozsvár, 2001, 108–117.

amely szigorú értelemben véve még nem intézményesült formában működött. Ez a csoportosulás bizonyára nem független az egykorú, szintén a '10-es évekre datálható nyelvművelő mozgalmak elmékedéseitől, és természetesen az 1814 és 1818 között megjelent Döbrentei-féle *Erdélyi Muzéum*tól sem, ahogy utóbbiról Döbrentei is beszámol:

Mond-meg nekem Kazinczym! nem gyúlhatok é öröm lángokra, ha ezen ifjakra gondolkodom. Nem büszkén emelkedem a jövődőbe, hol ezen Ifjak Erdélyt is valahára emelni fogják, csendesen magas érzéssel várom az időt, mellyben ezen tanítványaim az Utbagazítót dicsőíteni fogják. Az Erdélyi Muzéum nem hijában van kiadva. Az füzte ezeket velem egybe. Nincs szebb mint látni azt, hogy a' Törekedő után mint jönnek a' Nagy Sereg közül szép lelkeik vonatattása által kiválva, azok, kik a' Koszorú eleibe méltán mennek. Most tapsolj Nekem, barátom, most mond hogy lakhelyem utjában van a' Menyországnak. – Haljak meg bár most, nem éltem hijában, utánam jönnek az általam felbuzdítottak, kik a' lángolva szeretett Hazát, annak díszére élve szeretni fogják. (1816. április 8. KazLev, 3180)

Az említett levelek szerint a Döbrentei, de még inkább az *Erdélyi Muzéum* köré szerveződő „poétai iskola” tagjai közé tehát a következő személyek tartoztak: a rangidős Bölöni Farkas Sándor, Balogh Pál, Buczy Emil, Füzesi L. József, nagy-ernyei Kelemen Lajos, Pataky Mózes és aranyrákosi Székely Sándor. Ez a kör főként unitárius és református diákokból áll, akik műveiket odaadják idősebb mestereiknek: Bölöni Farkasnak és Döbrenteinek. Amennyiben ők az ifjakat tehetségesnek találják, úgy befolyásosabb ismerőseik között támogatókat keresnek nekik. Szóba jöhetők ismerősök akadhattak az erdélyi nemesek körében is, de ilyen lehetett Kazinczy Ferenc is. S míg láthatóan a nemesek az antik auktorok irányába terelgetik az ifjakat, addig Bölöni Farkas, Döbrentei vagy Kazinczy a kortárs nyugati írókkal ismertetik meg a fiatalokat.

Döbrentei és Bölöni Farkas levelezésében még egy, ebbe a körbe tartozó név bukkan fel: Kissolymosi Simó Károlyé, akiről tudjuk, hogy szintén lefordította a *Werthert*, feltehetően 1817-ben, a fordítás 1823-ban meg is jelent. Kissolymosi Simó és Kelemen kapcsán világosan látszik, hogy ez a „poétai iskola” nemcsak klasszikusokat és kortársakat olvasott, verselgetett, hanem fordított is. Sőt, feltehetően egymással versengve fordított. Kiválasztottak darabokat, amelyeket közösen lefordítottak és átbeszéltek, illetve amiket aztán mestereiknek, Döbrenteinek és Kazinczynak elküldtek. A kiadott (és ma még fellelhető) levelek közül

a második Döbrenteitől Bölöni Farkasnak küldött levélben az olvasható 1817. január 12-én: „A kis Kelemen, egy igen szép verset írt hozzád [Bölönihez], mely abból származott, hogy levelére sokáig hallgattál. Épen Ma, Cserey Farkas, Szomorú Jelentései adresszeinek írása végett kért, hogy neki egy deákot szerezzek. Kelemen hívatám. Ezzel a kicsi fiú azt nyerte, hogy neki Cserey, ajánlásomra Nitsch horatziusát fogja meghozatni. Simó, Wilhelm Meistert olvasá, s a Lehrbriefet lefordította.”³² Ugyanezen év október 9-én ezt írja Döbrentei Kazinczynak: „Nem emlékszem, hogy Székely Sándort nálam láttad volna [Kazinczy erdélyi utazásakor]. De láttad Simó Károlyt, vállán függő hosszú mentéjében. Ez a Simó a múlt tavasszal hozá hozzám Werther gyötrelmeit igen szép nyelvű fordításban.” (KazLev, 3495) Szintén ebben az évben, 1817. november 20-án ezt írja Bölöni Kazinczynak: „Ugy egyezénk tegnap előtt Tanítványaimmal Kelemennel és Simó Károllyal, hogy idő közbe Schiller minden Drámáját lefordítsuk. Ők hozzá is fogának, az egyik Moorhoz, a más Fieskohoz.” (KazLev, 3510) Schiller *Don Carlos*ának fordításához nem csak ők fogtak neki, hanem Bölöni is. Az 1819. március 20-án kelt, Döbrenteihez címzett levéből kiderül, hogy a tervezett *Külföldi színjátékok* kötete számára készülnek a fordítások:

Azt a propositiót teszem, volna é kedved Don Karloszt jambusokba öntened? Nekem az a gondolatom, hogy *Külföldi színjátékok* címje alatt Don Karloszt Töled, Tellt Kelemen Lajostól, Machbethet s a Schuldot tőlem fordítva kiadnám. Ehhez lehetne csatlanom Johnsonnak Shakespeareról írt kritikáját s Ganick, Foote, LeBaron, Lekain, Larive, Schörder, Talma, Ifland, Lange Szinjátészók karakterisztikáját, melyet most dolgozám ki, hogy magyarul itt az oláhok között el ne felejtsek, mert úgy kell tudnod, hogy a Rómaicskák nyelvén derekasan kezdek beszélni! [...] Felelj kérlek fenn említett kérdésekre s felelj igennel. Nem rossz, nem haszontalan lenne dolgozásunk sikere.³³

Nekifogott a dráma lefordításához Pataky Mózes is, Goethe *Egmont*jának fordításával egyetemben, szintén Döbrentei tervezett *Külföldi Játékszíni Gyűjteménye* számára. De a fordítás feltehetően nem készült el, az bizonyos, hogy nem jelent meg.

³² Jancsó Elemér (szerk.): Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz. *Keresztény Magvető*, 75. évf. (1943). 90.

³³ Uo. *Keresztény Magvető*, 75. évf. (1943). 92–93.

A Szinnyi- és a Petrik-bibliográfiákból kitűnik, hogy mi jelent meg a '10-es években Kolozsváron működő „poétai iskola”-ból és az együttfordításokból. Nagyernyei Kelemen Lajos esetében az említett *A szabadság* című verse napvilágot látott az *Erdélyi Muzéumban* 1817-ben³⁴ *A Szépliteratúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez* első száma közölte Hunyadi János című művét, itt jelent meg Bölöni Farkasnak is az első költeménye. Aranyosrákosi Székely Sándornak *Az ember* című verse az *Erdélyi Múzeumban* 1816-ban³⁵ és a *Szépliteratúrai Ajándék* első számában (1821) kerül megjelentetésre. Füzesi L. Józseftől úgy tűnik ebből az időszakból nem maradt fenn szépirodalmi alkotás, Balogh Pálról és Kissolymosi Simó Károlyról pedig nem szerezhető értesülés a fenti munkákból. Balogh Pál személyéről annyit érdemes még megemlíteni, hogy Bölöni Farkastól függetlenül, de vele egy időben utazta be Észak-Amerikát, onnan hazatérve pedig nevelő lett Erdélyben.

A fiatalok poétai munkái és irodalomtörténeti fordításai az *Erdélyi Muzéum* számára készültek, utóbbiak ott is jelentek meg. A drámafordítások és feltehetően a próza fordítások is a Döbrentei tervezte *Külföldi Játékszín*, és talán egy további prózagyűjteményes kötet részére íródtak. Bölöni Farkas úgy ítélte meg 1817-ben egy Kazinczyhoz írott levélben, hogy már magyarul sem a Corneille- és a Racine-féle drámák átültetésére van szükség, hanem a Shakespeare-típusú szövegekre. Ez az elképzelése bizonyosan Lessing *Hamburgische Dramaturgie* című esszékötetére vezethető vissza. Így fogalmaz Bölöni Farkas: „Én azt hiszem hogy a Magyaroknál is bételne az Schillerről, a mit Lessing jövendölt a Németeknek, a Schakespeare lefordítása előtt.”³⁶ Vagyis azt állítja, hogy a shakespearei drámákban az olvasók sokkal nagyobb örömet lelnék. Lessing dramaturgiáját Döbrenteitől kapta olvasásra: „Most arra kérlek, élj a Poézisnek, s készülj drámát írni. Brutuszod hagyja látni a ragyogó koszorut, melyet a Játékszínen nyersz. Olvasnád Lessing Hamburgische Dramaturgiáját, s dolgozzál.”³⁷

A következő tanulmányban az *Erdélyi Muzéum* körüli kolozsvári poétai iskola egyik legkevésbé ismert tagjáról, a *Werther* és a feltehetően Schiller-drámákat is fordító Kissolymosi Simó Károlyról lesz szó, illetve az első két magyar nyelvű *Werther*-fordítás szövegéről.

³⁴ *Erdélyi Muzéum*, 1817/8. 80–82.

³⁵ *Erdélyi Muzéum*, 1816/5. 138.

³⁶ 1817. nov. 20. *KazLev*, 3510.

³⁷ Jancsó: i. m. *Keresztény Magvető*, 75. évf. (1943). 88.

Egy 18. századi unitárius dialógus a képek imadásáról

Az utóbbi időben megszorodott azoknak a publikációknak a száma, amelyek azzal foglalkoznak, hogy miképpen alakult az unitárius felekezet vallási élete a régebbi évszázadokban. Míg korábban szinte kizárólag a dogmatikai rendszerek kialakulásával, különbözőségeivel, s ezek egymással való harcáról foglalkozott a kutatás, addig újabban a legszélesebb értelemben vett vallási és kegyességi gyakorlat, liturgia is a figyelem középpontjába került. A nagy ívű kutatások közül ki kell emelni H. Hubert Gabriella monográfiáját,² melyben a szerző a 16–17. századi magyar protestáns énekeskönyvek típusait, szövegeit vizsgálva az unitárius gyülekezeti éneklés történetét és sajátosságait is feltárja. Ez a vizsgálat folytatóra is akadt Bárth Dániel³ és Hevesi Andrea személyében. Bódiss Tamás⁴ egy 18. század végi énekeskönyv alapján határozza meg az unitárius éneklés jellegzetességeit, egyedi szerkezeti felépítését és repertoárját. Kutatásában kimutatja, hogy az unitárius énekeskönyvek anyaga a 17. század elejétől a 18. század végéig csaknem teljesen azonos. Kovács Sándor hosszabb tanulmányt írt arról, hogy milyen fejlődésen ment keresztül az unitáriusok úrvacsorátana, s ezzel összefüggésben hogyan alakult a szentség kiszolgáltatásának gyakorlata.⁵ Balázs Mihály és Keserű Gizella előadást tartott 2011-ben a debreceni konferencián az unitáriusok imaszövegeiről és imádkozó gyakorlatáról.

¹ Gönczöl Andrea (1969) az ELTE Tanító- és Óvóképző Kar Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékének adjunktusa, a SZTE BTK Irodalomtudományi Iskola doktorandusza. Készülő doktori disszertációja témája a 18. századi unitárius polemikus vitairatok szövegszervező eljárásai.

² H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest, 2004, 152–156, 176–177. (Historia Litteraria, 17.)

³ Bárth Dániel: A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek. In Lackovits Emőke – Szócsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7*. Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007, 213–230.

⁴ Bódiss Tamás: „Szent írásból szedezett rövid énekecskék.” Egy 18. századi unitárius énekeskönyv antifónái és zoltárai. In Petrőczy Éva – Szabó András (szerk.): *A zoltár a régi magyar irodalomban*. Budapest, 2011, 321–329.

⁵ Kovács Sándor: Das Abendmal in der unitarischen Liturgiedes 16. und 17. Jahrhundert. In Wien, Ulrich A et al. (hsg.): *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen*. Wien, 2013, 241–290.

A kutatásnak ehhez a vonulatához igyekszik kapcsolódni ez a tanulmány, amely az unitáriusoknak a képekhez való viszonyáról mutat be egy egyedülállóan érdekes dokumentumot. Nem vállalkozhatunk az átfogó fejlődéstörténetnek még csak vázlatos megrajzolására sem, hiszen ahhoz a közismerten a kéziratosság keretei közé szorult írásbeliség nehezen hozzáférhető szövegeinek egész sorát kellene felkutatni, s ezen a területen nem tudunk még olyan előzményekre sem támaszkodni, mint amilyenek a kegyességi gyakorlat fent említett területein megfogalmazódtak az elmúlt 150 esztendőben.

A témánk szempontjából izgalmas, egyedi mozzanatokat tartalmazó szövegrészlet egy 18. század derekán született dialógusban olvasható, melynek címe *Különböző Vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések*.⁶ A vallási polémiák mindennapjait tükröző művet eddig csupán néhány gyűjtemény (Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára jelenleg a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár, Marosvásárhelyi Teleki Téka) katalógusai regisztrálták, elemzésére, művelődés- és irodalomtörténeti helyének kijelölésére ez idáig még senki nem vállalkozott. A mű részletes poétikai, műfaj-történeti és dogmatikai elemzését készülő doktori disszertációinkban közöljük, annyit azonban előrebocsáthatunk, hogy a szóban forgó dialógus szemléletes-képszerű nyelvezete, valamint a gyermekkorú szereplők ajkára helyezett részletes és közérthető teológiai fejtegetés miatt népszerű olvasmány lehetett a 18. században. Ezt támasztja alá az általunk feltárt másolatok nagy száma. A másolatokról, valamint a szövegünket tartalmazó kolligátumok szerkesztési elveiről és a dialógus szomszédságában megjelent művek jellemzőiről, szöveggörnyezetéről fent említett dolgozatunkban értekezünk részletesen.

A *Dialógus* eszmetörténetileg is fontos, hiszen áttekinti a 18. századi unitarizmus legfontosabb teológiai tantételeit, s a mű mintegy az unitárius dogmatika és kegyességi gyakorlat összefoglalásának is tekinthető. Termékenynek ígérkezik majd összevetése Szentábrahámi Lombárd Mihály 18. század derekán született dogmatikai összefoglaló könyvével,⁷ de illusztráció gyanánt most csupán a dialógusban felszínre kerülő főbb összeütközési pontokat soroljuk fel. Ezek a következők: az eretnenség fogalma, a Szentírás igazsága, Krisztus szemé-

⁶ A dialógus – jelenlegi ismereteink alapján – 9 másolatban maradt ránk. E másolatok jellemzőiről és szöveggörnyezetéről készülő disszertációinkban szólunk részletesen. Most a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában megőrzött egyik példányból idézünk. Jelzete az Akadémiai Könyvtárban: MsU 183/B

⁷ Szentábrahámi Lombárd Mihály: *A Keresztény Hittudomány Összege az unitáriusok szerint*. Latin nyelvből fordította Derzsi Károly. Kolozsvár, 1899.

lye, a keresztség kérdése, a mise liturgiája, az üdvözülés lehetősége, a pápa személye, a képkultusz és bálványimádás kérdése, a bőjt szükségessége, a házasság intézménye, az Isten szeretete.

A dialógus két gyermek hitvitája, melyben az unitárius fél hétköznapi szófordulatokkal, szemléletes költői képekkel és stilisztikai elemekkel tarkított megszólalásokkal reflektál a pápista gyermek provokatív kérdéseire. Mint a fentebb közölt felsorolásból kiderül, a *Dialógus* népszerű, közkedvelt olvasmány lehetett a 18. században, s valószínűleg nyelvhasználata, a hétköznapi ember számára érthető szóképei is hozzájárultak ahhoz, hogy több példányban is lemásolták és terjesztették. A részletes tárgyalás nem jelen tanulmányunk tárgya, de a teológiai elemzés eredményének előrejelzésével elmondható, hogy a művecske szerzője az unitárius teológia kérdéseiben jártas, a korabeli vitákat jól ismerő személy lehetett, minden valószínűség szerint egy unitárius lelkész vagy iskolamester. A mű pozitív értékelése mellett szól az az érv, hogy formáját tekintve irodalmi alkotás, hitvitázó dialógus, melyet akár bemutathattak, előadhattak közönség előtt.

A dialógus két gyermek polémiája, melyben a teológiailag természetesen kíválónan képzett felek a nehezebb dogmatikai kérdések átbeszélése után térnek át a kegyességi gyakorlat könnyedebb terepére. Mint mindig, most is a katolikus gyermek a kezdeményező fél, aki az unitáriusokat szokásos módon leszólva kezdi el fejtegetni, hogy még templomuk sincsen, vagy ha van is, azokat a pápisták-tól vették el. Válaszában unitáriusunk csak mellékesen utal arra, hogy a hívek áttérése során került hajdanában sok templom az unitáriusok kezébe, de a történeti indoklásnál jóval terjedelmesebb, s ráadásul erőteljesen spiritualisztikus hangoltságú fejtegetést olvashatunk arról, hogy őt valójában egyáltalán nem foglalkoztatja a templomok megléte és felszereltsége, hiszen az igaz keresztényeknél az Isten tisztelete már semmilyen helyhez és ceremóniához nincs kötve: „Az való, mikor az jeruzsálemi templom felszenteltetett, oda oltár vitetett be és tulkokkal, bakokkal áldoztak, mert azt a Krisztus vére eltörlötte, oltárt is hát miért tartotok? Miért tömjéneztek? Mert mindezeket a ceremóniákat is eltörlötte a Krisztus. Jan 10. 16. Rom. 10. 12. Kol 3. 11. Eph. 2. 14. 15. Lélekben kell az Istennek szolgálni, s áldozni, a keresztyén embernek nem kell lenni testinek, hanem lelkinék.”⁸

Az unitárius gyermek érvelése során a külső felszerelés minden tárgya és mozzanata metaforikus vagy lelki értelmezést kap. Így lesz az unitáriusoknál a szentelt víz az Isten helyes ismerete, a gyertya helyett náluk természetesen az Isten igéje világosítja meg a lelkeket, s a dobot, sípot, orgonát is az Isten beszéde

⁸ MsU 183/B, 195.

helyettesíti. Az érvelés során az unitárius nem csupán a spiritualistáknál szokásos, hanem – egyetemesebb eljárással – zsidó szokásként is elmarasztalja az ezekhez a külsőségekhez való ragaszkodást. Ezt követően kerül napirendre a képkultusz és bálványimádás témája, s ezt a szövegrészletet célszerűnek látszik szó szerint idéznünk a műből:

„Pápista: Hát ne kívánkozol-e azokban a mi sok szép cifra, drága templominkban, talán nem is tudod, ott mely szép oltárok, képek, éneklések vannak, és a papok néha mely drágán felöltöznek?

Unitárius: Dehogyan kívánkozom, voltam ott, de megelégedtem véle. Nektek a vallástok is olyan, minél inkább gondolkozik az ember róla, és minél jobban megérti, annál inkább megunja. A templomokban is minél többször látom isteni tiszteleteteket, annál inkább idegenedem tőle, megengedem, hogy a gyermekek kapnak rajta, de mivel én afféle cifraságon, pompán, fület csiklandoztató énekszókon nem kaptam, ma sem gyönyörködöm, csak elhiszem, a megért elméjű ember annál inkább nem kap rajta, meggondolván, hogy ma Isten az emberektől nem olyan testi, hanem lelki tiszteletet kíván, afféle cifraság, drága épületek nélkül ellehet a keresztyén ember. Egy cifra templomot olvastam 1 Mak. 6. 2. A zsidók jeruzsálemi templomok is drága készületű volt, de abban képek nem voltak, az egy kerubin volt, melyet Isten maga csináltatott, de az sem volt egy szentnek is képe, hanem Isten ott adott feleleteket az ő népének, oly helyre is tette, hogy csak kevés ember látta, nehogy valamit olyat tulajdonítsanak neki, mely nem illenek.

Pápista: Talán te nem szereted a képeket?

Unitárius: Nemigen kapok rajtok, házakban ugyan inkább ellehetnek, de isteni tiszteletre nem merném fordítani, mert Isten a képeknek csak csinálását is megtiltotta, annál inkább azoknak tiszteletit 2 Mos. 20. 4. 3 Mos. 26. 1. 5 Mos. 4. 14-15. Kivált mikor látok valamely képet, mellyel akartátok volna Istent kiábrázolni, irtózom, mert az Istent senki nem látta, ki tudná hát az Istent kiábrázolni: Nincsen Istenhez semmi hasonló, micsoda hasonlatosság alatt lehetne hát kiadni? Olvasd meg 4 Mos. 4. 15-16. Esa. 40. 16. Csel. 16. 29. Micsoda kéz volna, mely Istent le tudná rajzolni. Esa. 40. 18. 25. és 43. 5. 6. 7. 8. Szent Pál még a pogányokat is feddi, annál inkább feddhetné a keresztyéneket, hogy Istent emberi ábrázatban rajzolták le. Rom. 1. 23.

Pápista: Én ugyan azokat a Szentírás szavait nem tudom megmagyarázni, hanem megmondom a papnak, de talán ti azt gondoltjátok, hogy mi a képeket tiszteljük, mi pedig nem tiszteljük, hanem azt, akinek hasonlatossága, s annak emlékezetire tartjuk a templomokban.

Unitárius: Ti magatok tudjátok, tisztelitek-e vagy nem a képeket, azt látom, hogy meghajtjátok magatokat a képek előtt, mely dolgot is az Isten megtiltott 3 Mos. 26. 1. Ámbár annak tisztességére hajtjátok meg magatokat, akinek tisztességére emeltétek fel, de úgy sem szabad, mert Isten nem csak azt tiltotta meg, hogy faragott képet ne csináljunk, hanem mindazoknak tiszteleteket is, valamik magán és Szent Fián kívül, mennyen és földön vagy tengerben vannak, olvasd meg, megtalálod 5 Mos. 4. 15. 16. 17. 18. 19. Borjút öntött vala Áron a többivel együtt, nem tébolyodott volt meg úgy, hogy azt az öntött borjút Istennek tartsa, hanem az által Istenre akarta a népet emlékeztetni, melyért is azt mondja: hogy az kép hozta ki őket Egyiptomból, ő pedig tudta, hogy nem az a kép, hanem akit avval akartak ábrázolni, mégis Isten megharagudott vala érte. Az Micha anyja az úr képének kiábrázolására ezüstöt szentele, de hogy megönték, Isten előtt kedves nem volt Bír. 17. 3. 4. 5. Jeroboám is ki akarta Istent ábrázolni, nem azért, hogy az képet Istennek tartotta volna, mert maga is Isten parancsolata szerint áldozásra Jeruzsálembé akart menni, mégsem volt Isten előtt kedves 1 Kir. 12. 2 Kir. 10.

Pápista: Nagy hasznok vagyon a képeknek, mert az tudatlan községeknek könyv gyanánt vannak, akit kiábrázolnak mindjárt eszekben juttatják, és minthogy szüntelen szem előtt vannak, haszontalan ide, s tova való gondolkodásuktól elfogják az ember elméjét.

Unitárius: Ebben az dologban igen magára kell az embernek vigyázni, hogy rája ne illenek Esaiasnak 44dik, Bárukknak 6dik, s az Zsoltár Könyvnek 115dik részei. Ha elsőben látja valaki az embert valamire emlékeztetni, végtére hozzászokik az ember és kevés haszon leszen a képekből, s végtére csak azon bámul az együgyű ember, mely szépen, mesterségesen faragták vagy metszették vagy öntötték, csak néz kétféle e világon, mindenkit és mindenkor látod, még csak egy fűben is az Isten hatalmát, bölcsességét, de mégis sok órák telnek el, mikor az Isten eszedben sem jut. Az pap szóval pré-

dikál, mégis az hallgatók elméje máshova jár, annál inkább az képek az ide, s tova való gondolkodástól el nem fogják az embert. Jobb volna az Istennek munkáiból az templomban is Istenről elmélkedni, mint az emberek munkáiból. Bar. 6. 45. Az templomok Isten dicsőségére építettek, mégis sokszor még el mellettük, mikor Isten eszedben sem jut, mellettük elmenvén süveget nem emelsz, térdet nem hajtasz, mint az embereknek képei előtt. Egyik képnek csak olyan hasonlatossága vagy az Istennel, mint a másnak, akármely kép sem mutatja neked az Istent inkább, mint az templom, vagy az Istennek teremtési az teremtőt, mégis ritkán jut eszedben azoknak előtted forgásából az Isten. Isten az ő képét, formáját maga nyomta az emberben, ezzel a formával miért nem elégszenek meg az emberek? Mégis mikor embert látunk, nem mindjárt jut az Isten eszünkben, és ha valaki az embert, kiből Istennek formája vagy, megszidja, nem lesz olyan nehéz szentenciája ez világon, mintha valamely képet megszid.

Pápista: Ugyancsak szent embereket jelentenek azok az képek.

Unitárius: Én megengedem, hogy szent embereknek tisztességére csináltatják, de mindazáltal csak azt jelentik, mit mások akarnak, hogy jelentsenek. Bar. 6. 5. Másképpen egyiket a másiktól nem lehet megkülönböztetni, egyik olyan, mint a másik, egyik nem inkább ábrázol ki valamit, mint a másik, ugyan azt ábrázolná, ha arra fordítanak. Isten nem parancsolja, hogy képpel ábrázoljuk ki a szenteket, sőt inkább tiltja, jócselekedeteinkkel pedig jó dolog őket kimutatnunk, példájukat követvén, azért jó az embernek képekben nem gyönyörködni Bar. 6. 46., mert azok az embert nem segíthetik, hanem inkább az emberek segítik. Esa. 46. 7.

Pápista: Látom én, nem forgottál te még pápisták között, s nem tudod, micsoda csudálatos dolgok mennek sokszor végben az képek által, úgymint a kereszt és más képek által, az boldogságos Szűz Mária képe is sokszor sír.

Unitárius: Én mint gyermek egyebet nem tudok ahhoz szólani, hanem ha úgy van is az dolog, mivel Isten az Szentírásban semmit többször nem tilalmaz, mint a képeket, én nem merem az isteni tisztelet közé elegyíteni, ha szintén magam látnék is holmi munkát is körülük, de én azt meg nem tudhatnám, ha a képtől vagy-e? Sokszor hallom, hogy az Szűz Mária képe sír, kétség nélkül e világnak boldogtalanságán sír vagy az sok eretnekségen, de mitől va-

gyon, hogy vagy egyszer nem örvend, mikor az pápistáknak nagy előmenetelek vagyon, vagy mikor valami eretnekséget maguk közül kitisztítanak a pápisták.”⁹

A párbeszéd nagyobbik részében olyan érvek és ellenérvek hangzanak el, amelyek jól ismertek a magyar kutatás számára. Ismeretes, hogy a korábbi alkalmi megnyilatkozásokat követően terjedelmesebb, és kidolgozottabb érvkészlettel dolgozó polémiákról Monoszló András¹⁰ közlését követően tudunk a magyar irodalomból. A szentek ábrázolásáról és a képek tiszteletéről szóló vitában két irodalom- és eszmetörténeti szempontból jelentős összeütközést emelhetünk ki: Monoszló András és a protestáns Gyarmati Bíró Miklós,¹¹ valamint Pázmány Péter és Alvinczi Péter vitáját. A képvitákat felölelő hazai polémia 16–17. századi történetét Bitskey István is részletesen tárgyalja tanulmányában,¹² az ezekben megjelenő dogmatikai koncepciók és retorikai elvek ismertek, így alább csak a témánk szempontjából szignifikáns vitapontokat tekintjük át röviden.

A protestáns disputák jeles képviselője Magyar István lutheránus prédikátor, Nádasdy Ferenc udvari prédikátora volt, híres vitairata *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár, 1602). Erre a nagyhatású könyvére a következő évben Pázmány Péter válaszolt, melyre Magyar újabb vitairattal felelt, de Nádasdy halála miatt (1604) nem volt már módja azt kinyomtatni. Vitairatának egyik központi eleme a bálványimádás: „Nemde nem nagy bálványozás-e azért az Krisztusnak kő, fa, réz, ezüst vagy arany képét szintén olyan isteni tisztességgel imádni, mint önnönmagát az Krisztust?”¹³ A protestáns felekezetek vélekedése nem egyöntetű a témában, de mindannyian elítélik a katolikus képtisztelet túlzásait.

⁹ MsU 183/B, 196–199.

¹⁰ Monoszló András a témával foglalkozó két könyve Nagyszombatban jelent meg 1589-ben: *De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknek hozanc valo segetsegekrül hasznos könyü....* Nagyszombat, 1589; *De cultu imaginum. Az üdvössegre intő kepecnec tiszteletiről való igaz tudomány.* uo. RMNY 632 és 633.

¹¹ A Monoszló által képviselt álláspontra készült ellenirat Gyarmati tollából. Gyarmati Bíró Miklós: *Keresztyeni felelet...*, Debrecen, 1598 RMNY 830.

¹² Bitskey István: Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról). In Heltai János – Tasi Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Miskolc, 2005, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 67–77.

¹³ Magyar István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól.* Sajtó alá rendezte Kátona Tamás, utószót írta Makkai László. Budapest, 1979, 33 RMNY 890.

A képtiszteletre vonatkozó katolikus érvrendszer kulcsfogalmai a *textus* és *imago*, melyek a katolikus tábor szerint egyenrangúak, hiszen jeleknek tekintethetjük az ábrákat és a betűket is, funkcióbeli különbség tehát nincs közöttük. Monoszlóy különbséget tesz a kép és a bálvány között, az *idolum* szerinte „oly formálás, ki soha nem volt... Ez mondatik bálványnak.” Az *imago* viszont „ez világon lételem szerint való dolognak hasonlatossága avagy bélyege”, tehát az isteni személyek, szentek ábrázolhatók. Monoszlóy fent említett másik könyve (*De cultu imaginum. Az üdvösségre intő képeknek tiszteletéről való igaz tudomány*) különbséget állapít meg az isteni szolgálat (*latria*) és az emberi tisztelet (*dulia*) fogalmai között, s itt is főként Augustinusra hivatkozik. Kálvin János élesen bírálta e két fogalom differenciálását, mert szerinte ugyanazon folyamatra utalnak: az áhíthatnak képek révén történő kifejezésére.¹⁴ A Monoszlóy írására készült protestáns ellenirat Gyarmati Bíró Miklós királyhelmeci prédikátor, zempléni esperes tollából született meg Debrecenben 1598-ban. Gyarmati Bíró valamennyi katolikus szertartást bálványimádásnak minősít: a pápisták „az kegyelmet az képekhez kötelezik.”¹⁵

A Magyar-féle protestáns képkritikára – mint fentebb utaltunk rá – Pázmány Péter *Feleletében* reagált.¹⁶ Pázmány szerint a képek tiszteletet érdemelnek, ezzel szemben bálványnak olyan kép minősül, amelyet „Isten gyanánt imádnak”.¹⁷ Pázmány Péter a *vox* és az *imago* egyenrangúságát hirdeti, érvelésének másik talpköve az *imago* és az *idolum* elkülönítése.¹⁸

Az *Öt szép levélben* Pázmány ironikus nyelvhasználatával alkotta meg a párbeszéd szereplőit. A pápista fél ügyesen győzi meg protestáns felét a bálványozás vádjának tarthatatlanságáról, sőt végül a protestáns fél is elismeri, hogy a szentek segítségül hívása nem bálványimádás, viszont olyan, „mintha valamely eszefordult ember siketnek beszélene”, hiszen a szentek halottak. A vitapartner a fentiekre úgy reagál, hogy a bolondság vádja még mindig jobb, mint a bálványozásé: „Ha csak ezt hiszik és tanítják a pápisták a szentek felől, igazán mondom, én magam sem ismérék semmi bálványozást ebben az tudományban. Mert látnivaló dolog, hogy ebben semmi isteni méltóság nem tulajdonítatik a szenteknek. El is hittem pedig (noha ekkoráig más ítéletben voltam), hogy ugyan va-

¹⁴ Kálvin *Institutióját* idézi Belting, Hans: *Kép és kultusz*. Budapest, 2000, Balassi Kiadó, 587.

¹⁵ Gyarmati: i. m. 75.

¹⁶ RMNy 905.

¹⁷ Pázmány Péter: *Felelet... 1603*. Kritikai kiadás, sajtó alá rendezte Hargittay Emil. Budapest, 2000, Universitas, 226. (Pázmány Péter Művei, I.)

¹⁸ Ld. Bitskey: i. m. 73.

lóban és minden kendőzés és álorcázás nélkül ez légyen a pápisták vallása. Annak okáért ezután nem bálványozásnak, hanem bolondoskodásnak hívom ezt a pápisták vallását. Mert jóllehet bálványt nem imádnék én, ha most erősen esedzném annak, aki száz mélyföldnyire távoly vagyon tölem, és azon kérném, hogy Isten előtt való imádságival segítene engem: de azért szinte oly eszesen cselekedném; mintha valamely eszefordult ember a siketnek beszélene. Mert a szentek meghóltak és nem hallják a mi könyörgésinket.”¹⁹

Pázmány leveleire Alvinczi Péter református lelkész, Pázmány nagy ellenfele válaszolt *Egy tetetes, neve vesztett pápista embertől S. T. D. P. P.-től küldetett színes öt levelekre rend szerint való felelet* címmel, a mű 1609-ben jelent meg Debrecenben. Ennek a dokumentumnak egyetlen példánya elégett Bethlen Kata nagyenyedi könyvtárában, ahol még ezen a címen regisztrálták: „*Feleleti a Pázmány Péter motskolodo leveleire*”.²⁰ Pázmány azonban még ugyanabban az évben összefoglalta vitapartnerének érvrendszerét, s ezek alapján tekintette át Heltai János Alvinczi-monográfiájában a Pázmány–Alvinczi-féle vitát.²¹ Alvinczi álláspontja: „ha az kép jegyzi az Istent, hasonlónak kell hozzá lenni, mert az jegy nem jegy, ha semmi hasonlatossága nincsen rajta az jedzendő dolgonak”. Ez egybevág Kálvin *Institutió*jában kifejtett hasonlatosság (similitudo) elvével („az igazságot nem lehet elválasztani annak jelétől”).²²

Az *Öt szép levél* átdolgozott kiadása 1613-ban jelent meg.²³ A megfogalmazás szerint „...nem egyebek az szók is, hanem jelek: és mindegy, akár pennával s bötükkel, avagy pedig festékkal írjuk, minémű az Isten.”²⁴

Pázmány Péter a bálványozás és képtisztelet témáját a legkomplexebben a *Kalauz*²⁵ XV. Könyvének I. részében tárgyalja, ahol az Alvinczi ellen írt *Öt szép*

¹⁹ Egy keresztyén predikátortul S. T. D. P. P. az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél’. Nyomtattatott Pozsonyban MDCIX. In: *Pázmány Péter művei*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája [online] Budapest, Neumann Kht., 2001. [2013. 09. 29.] <http://mek.oszk.hu/06200/06223/html/index.htm>

²⁰ RMNy 980.

²¹ Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, 1994, 113, 114. (Humanizmus és Reformáció, 21.)

²² Belting: i. m.

²³ RMNy 1059.

²⁴ Johannész Damszkénosz is hasonlóképpen fogalmaz: „Mivel emlékeztető a kép: ami az írástudóknak a könyv, az az írástudatlanoknak a kép.” In Mircea Eliade: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. III. köt. Budapest, 1996, 52., 56.

²⁵ Pázmány Péter: *Hodogeus. Igazságra vezérlő Kalauz... Pozsony, 1637*. Budapest, 2000, Balassi Kiadó, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1011.

levél gondolatmenetéből sok mindent átörökít. Pázmány itt kifejti, hogy Isten csak azt tiltotta meg, hogy a faragott képeket isteni tisztelettel és szolgálattal illessük, a katolikusok azonban ezt nem cselekszik, hanem Istennek adnak tiszteletet a külső képek előtt és azok által: „Mert mint mikor a régi szentek a megjelent Istennek látható ábrázata előtt leborultak; mikor a zsidók az Isten lába zsámolyát imádták; mikor a betegek a Krisztus ruhája prémét illették; mikor a Jézus nevére térdet hajtottak, Istent tisztelték, noha külső jelek előtt: Úgy mi a képek előtt Istent és az ő szentit becsüljük.”²⁶ Pázmány a *Kalauz* fent hivatkozott fejezetében a Kálvin részéről katolikusokra mért vádakát is visszautasítja: „Sem Constantinus, sem a Níceai Conciliom nem mondotta, hogy a Szentháromság – Isten tiszteleteit képeknek adjuk. . . Hazugság az is, hogy a Conciliom a képeknek való áldozatot jóváhagyta: mert egyedül Istent illet az áldozat; mint ez előtt hallok. Abban is hazud Calvinus, hogy mi a képeknek tiszteletit idolodúliának valljuk, nem idolatriának. Mert noha senki a katolikusok közül ezt nem mondotta.”²⁷ Összefoglalóan így nyilatkozik a képekről: „Miképpen az Írást szentnek nevezük azért, hogy Istennek szent szavát jegyzi, . . . a képet is szentnek nevezhetjük, mely Istent és az ő szentit jegyzi.”²⁸ A most tárgyalt *Diálogo*sban a polémia során azonban elhangzanak olyan érvek is, amelyek nem szerepelnek a fenti vitairatokban. Az unitárius a képektől való idegenkedését azzal magyarázza, hogy azok nézegetése valójában gyermekes dolog, megengedi ugyan, hogy „a gyermekek kapnak rajta”, ám kijelenti, hogy „a megért elméjű ember” tisztában van azzal, „hogy ma Isten az emberektől nem olyan testi, hanem lelki tiszteletet kíván.” Természetesen nem nélkülözi a pikantériát, hogy éppen egy unitárius gyermek beszél ilyen érett elmeként, ez a retorikai-poétikai megoldatlanság azonban szinte kiiktathatatlanul van jelen a vallás szolgálatában álló dialógus-irodalomban, így a jól sikerült részletek mellett ez a mű is rendre tartalmaz az általa megteremtett fiktív világgal nyilvánvalóan perelő mozzanatokot. Dolgozatunkban azonban nem ezzel szeretnénk foglalkozni, hanem arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a gyermek és a felnőtt ember képhez való viszonyának ilyen szembeállítás tudomásunk szerint nem szerepel a magyar hitvita-irodalomban.

Ez a retorikai fogás nem az ismeretlen 18. századi dialógus szerzőjének találmánya, hanem minden bizonnyal attól a Rotterdami Erasmustól származik, aki közismerten igen népszerű volt az unitáriusok között. Elgondolkodtató

²⁶ Uo. 1013.

²⁷ Uo. 1013.

²⁸ Pázmány Péter: *Hodoegus. Igazságra vezérlő Kalauz. Pozsony, 1637.* Hargittay Emil tanulmányával. Budapest, 2000, 1011. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXXII.)

ugyanis az, ami a nagy humanista egyik legnagyobb hatású művében, a 17. század elején magyarrá is lefordított *Enchiridion militis Christiani* című írásában szerepel. Ennek nyolcadik fejezetének ötödik regulája azt a szabályt járja körül, hogy Krisztus igazi katonájának sohasem szabad megrekednie a látható dolgoknál, hanem mindig a láthatatlanok felé kell törekednie. Ennek során fejt ki a Szentírás szövegei allegorikus értelmezésének programját, amely elvezetheti az embereket a lelki épüléshez, s amelyre támaszkodva súlyos bíráló szavakkal illeti azt a testiség fogságában megrekedt színlelt jámborságot, amely képtelen felemelkedni a testi dolgoktól; amelyben a szentelt vízzel való meghintés nem jár együtt a belső lelki megtisztulással; amelyben a napi áldozás nem jár együtt az ember felebarátja bajainak megértésével; amelyben a széles körben elterjedt ereklye-kultusz nem jár együtt a nagy keresztény tanítók tanításainak követésével. Előbb Pál apostolról szólva jelenti ki, hogy testi maradványainak nagy becsben tartása semmit sem ér, ha nem tisztelik írásait: „Mélységes tisztelettel övezed Pál hamvait? Ha áhítatod következetes, akkor nem ítélem el. Azonban nem gondolod, hogy áhítatod visszás, ha tiszteled néma és élettelen hamvait, miközben semmibe veszed még ma is eleven és beszédes szellemiségét, amelyet levelei őriznek? Tiszteled Pál ereklyetartóba zárt csontjait, de nem tiszteled írásaiban rejtőző szellemét. Nagy becsben tartod a testi maradványokat, amelyeket üvegen át látsz, és nem csodálsz Pál lelkét, mely írásaiból kiviláglik? Tiszteled a hamvakat, mert érintésük néha megszünteti a testi betegségeket. Akkor miért nem tiszteled ennél is jobban írásait, amelyek a lélek hibáit orvosolják?

Az efféle jeleket csodálják azok a hívek,²⁹ akiknek részük van benne, te, mint hívő ember, könyveit öleld kebledre, hogy miután már nem kételkedsz Isten mindenhatóságában, megtanuld mindennél jobban szeretni őt. Tiszteled Krisztus arcának kőből vagy fából faragott képmását vagy a róla készült festményt. Sokkal áhítatosabban kell tisztelned szellemiségének képmását, amit a Szentlélek művészete rajzolt meg az evangéliumokban. Nincs az az Apellész, aki ecsetjével úgy tudná megfesteni a test vonásait és alakját, ahogy a beszédben tükröződik az értelem képmása, és ez különösen igaz a Krisztusra. Ő ugyanis a legfőbb egyszerűség és igazság, ezért semmilyen különbség nem lehetett az isteni Szív ösképe és az ösképből származtatott képmás, a Beszéd között. Amint semmi nem hasonlít úgy az Atyához, mint a Fiú, az Atya Igéje, ami az Atya szívének legmélyéből árad

²⁹ Welzig (202.0.): „fideles”, LB V.31: „infideles” Az előbbi olvasatot követi a könyv. In Rotterdami Erasmus: *Enchiridion Militis Christiani*. Kézikönyv Krisztus katonájának. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Heidl György. Budapest, 2000, Paulus Hungarus-Kairosz Kiadó, 129.

ki, azonképpen semmi nem hasonlít úgy Krisztushoz, mint Krisztus igéje, ami szívének legszentebb szentélyéből jött elő. És te ezt a képmást nem csodárod, nem tiszteled, nem fürkészed áhítatos szemekkel, nem öleled át lelkeddel? Oly szent, oly hatásos az erekleje, amelyet Uradtól őrzöl, te pedig megveted és egészen más dolgokat keresgélisz?”³⁰

Krisztus tanításainak és filozófiájának ez az apoteózis láthatóan magasabbra értékeli a szellemiséget, mint a faragott képmást,³¹ s persze nagyon jellemző Erasmusra, hogy más helyütt siet kijelenteni, nem áll szándékában szidalmazni az egyszerű hívek buzgó hitgyakorlatait, különösen azokat nem, melyeket az egyház jóvá hagyott: „...most tiltakozzon az egész világ, mocskolódhatnak a lármás prédikátorok, akik előszeretettel fújják ezt a nótát egymás között, no persze nem Krisztust, hanem a maguk hasznát tartva szem előtt. Az ő buta babonaságuk, színlelt jámborságuk miatt kell nekem újból és újból fogadkoznom, hogy soha nem a keresztények testi szertartásait és az egyszerű hívek buzgó hitgyakorlatait szidalmazom, azokat pedig különösen nem, amelyeket egyházi tekintély jóvá hagyott.”³² Majd így folytatja: „Ezek ugyanis nem egyszer a jámborság ismertetőjegyei vagy segédeszközei, mivel a Krisztusban kisedeknek³³ szinte nélkülözhetetlenek, amíg felnőnek és *eljutnak az emberi érettségre*.³⁴ Természetesen nem illik, hogy a tökéletesek mindezt lenézzék, nehogy példájukkal megbántsák a gyengéket.”³⁵

Dialógusunk unitáriusa természetesen nem egészen ugyanazt mondja, mint a nagy rotterdami, de az érvelés rokonsága egészen nyilvánvaló, s akár közvetlenül tőle vette át ezeket a közösnek tekinthető mozzanatokat, akár csak áttételeken keresztül jutott hozzájuk, mindenképpen érdekes fejleménynek vagyunk tanúi. Azt látjuk, hogy az erdélyi dialógus szerzője visszanyúl ahhoz a humanista hagyományhoz, amelyben a 16. század külsőségeiben tobzódó kegyességével szemben egy olyan filozofikus vallásosság körvonalazódik,³⁶ amelyben a kőből, vagy fából készült képmás helyébe az értelem beszédben megragadható képmása lép. S ha az imént retorikai megoldatlanságot regisztráltunk, akkor most le kell

³⁰ Uo. 128–130.

³¹ Lásd. Carlos M.N. Eire: *War against the idols. The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin*. Cambridge, 1986, Cambridge University Press, 28–53.

³² Erasmus: i. m. 131–132.

³³ Vö. 1Kor 3,1

³⁴ Ef 4,13

³⁵ Erasmus: i. m. 132.

³⁶ Lásd erről: André Séguenny: *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*. Szeged, 2008, 21–23.

szögezni, hogy más szempontból alkotó jellegű, s a mű egészének poétikájához alkalmazkodó is ez a felhasználás. Ne feledjük, hogy a fenti idézetben Erasmus ugyan kisdedekről, ám mint a magyar kiadás jelzi, az 1Kor 3,1-re utalás következtében Krisztusban kisdedekről beszél, így tehát amíg a Bibliában és Erasmusnál biológiai értelemben nem gyermekekről, hanem csupán a Krisztus megismerésében a kezdeteknél járókról van szó, addig a dialógus a mű szereplő-éhez igazodóan valóságos gyermekekre utal.

Talán a magyarországi megnyilatkozások között újszerű mozzanatot tartalmaz a beszéd és a képek, a prédikáció és a képek szemlélésének összehasonlítása is. Maga a téma természetesen nem új, hiszen Luthert követően állandóan jelen van a teológiai irodalomban, s a katolikusok erős érve volt ebben a polémiában a két megnyilatkozási forma (*textus* és *imago*) jelszerűségének párhuzamossága. A Pázmány–Alvinczi vitától eltérően azonban itt nem pusztán az vetődik fel, hogy melyik alkalmas helyes teológiai ismeretek közvetítésére, hanem kifejezetten a hatásmechanizmus kerül a középpontba. Az unitárius fél a befogadó és nem a teológiai igazság felől nézi a dolgot akkor, amikor kijelenti, hogy a képek kevésbé alkalmasak hittételek szuggesztív és magával ragadó sulykolására. Azt mondja, hogy bár a prédikáció esetében is előfordulhat, hogy a hallgatók elméje nem ott jár, „végtére hozzászokik az ember és kevés haszon leszen a képekből, s végtére csak azon bámul az együgyű ember, mely szépen, mesterségesen faragták vagy metszették vagy öntötték, csak néz kétfele e világon, mindenkit és mindenkor látod, még csak egy fűben is az Isten hatalmát, bölcsességét, de mégis sok órák telnek el, mikor az Isten eszedben sem jut. Az pap szóval prédikál, mégis az hallgatók elméje máshova jár, annál inkább az képek az ide, s tova való gondolkodástól el nem fogják az embert. Jobb volna az Istennek munkáiból az templomban is Istenről elmélkedni, mint az emberek munkáiból.”³⁷

Mint Belting megfigyelte, ezt az érvet már Luther is használta, amikor azok ellenében, akik a Biblia pauperum illusztrációira hivatkozva arról beszéltek, hogy a képek szélesebb köröket képesek megszólítani, e megszólítás ingatag és felületes voltára hivatkozott: a képek nem alkalmasak a szabadon csapongó képzeletek korlátozására.³⁸ Luther a szó tekintélyéért küzdött, s arra hívta fel híveit, hogy szabadon csapongó képzeletüket Isten igéjével tartsák kordában. Dialógusunkban az unitárius is így látja, s nem akarja érteni, hogy miért kell ragaszkodniuk a katolikusoknak ehhez a szegényes eszközhöz, amely nem kényszeríti erőteljesebben és kikerülhetetlenül a hívőt Istennel való találkozássra, hiszen hatása

³⁷ MsU 183/B, 198.

³⁸ Belting, Hans: *A hiteles kép – Képviták mint hitviták*. 2009, Atlantisz Kiadó, 234.

nem több a természeti jelenségek szemléleténél. Azt meg végleg elfogadhatatlannak tartja, hogy nagyobb vétek legyen egy kép szidalmazása, mintsem az azzal való szembesítés, hogy egy ember nem válik méltatlanná arra, hogy Isten kép-mását hordozza magában: „Isten az ő képét, formáját maga nyomta az emberben, ezzel a formával miért nem elégszenek meg az emberek, mégis mikor embert látunk, nem mindjárt jut az Isten eszünkben, és ha valaki az embert, kiben Istennek formája legyen, megszidja, nem lesz olyan nehéz szentenciája ez világon, mintha valamely képet megszid.”³⁹

A befogadó és rá gyakorolt hatás előtérbe kerülése odavezetett, hogy a hitvitázó irodalom átlagos darabjainál jóval nagyobb hangsúlyt kap a gyönyörködés esztétikai szempontja is. Már a katolikus első megszólalása is jelzi, hogy a dialógus szerzője egyáltalán nem kezelte le ennek jelentőségét. A katolikus az unitárius számára elképzelhetetlen szép képekről és oltárokról beszél, s bár az unitárius a felszínen nyomban elutasítja az ilyen cifraságok és pompázatos dolgok minden változatát, valójában ez az undorról is beszélő kifakadás is jelzi, hogy ez egyáltalán nem könnyen emészthető probléma számára. Folyamatosan és görcsösen mondogatja, hogy nem jó gyönyörködni, mert az nem segíti az embert magasabb rendű céljai elérésében, ám másfelől szinte leküzdhetetlen kísértésként van jelen, hiszen a képekkel találkozáskor óhatatlanul, s „végtére csak azon bámul az együgyű ember, mely szépen, mesterségesen faragták vagy metszették vagy öntötték”. Nem egykönnyen leküzdhető kihívásként jeleníti meg tehát a dialógus a képeket, s ez az unitárius valamiféle belső vívódására utal, amelyben az egyháza által képviselt álláspontnak nem csupán azzal kellett megvívnia, hogy a katolikusok hatékony eszközként használták a képek kultuszát, s ezzel népszerűsége tettek szert, hanem azzal is, hogy a képek bámulása az ő szépérzékét is megszólította. Az esztétikai szempontú hatásmechanizmus mögött az unitárius féltékenysége és irigysége is megcsillan ezekben a sorokban, és némi bizonytalanságot érzünk a képeket szinte gondolkodás nélkül elutasító magatartása mögött.

Úgy tarthatjuk, hogy az ilyen szemet gyönyörködtető és irigykedésre okot adó kihívástól való menekülés eszköze dialógusunkban a kolozsvári könnyező Mária-kép szerepeltetése, mely jó ürügy az unitárius részéről a képek vitájának lezárására. A kolozsvári könnyező Szűz mirákulumairól számos kiadvány, leírás született. Az első könyv, amely a könnyezés csodatételéről beszámol, Grueber

³⁹ MsU 183/B, 199.

Antal latin nyelvű könyve⁴⁰ 1736-ból, a csodák leírása folytatódik a jezsuita szerzetesek beszámolóival, ilyen kiadvány az 1819-ben Kolozsváron megjelenő *A' Kolosvári könnyező Szűznek historiája*⁴¹ című dokumentum. Kovács Gyárfás 1898-ban kiadja a *Katholikus búcsújáró*⁴² című művét, Varjas Endre pedig egy évvel később *A kolozsvári könnyező Szűz kegyelemképének története*⁴³ című összeállítást. A Mária-kép körüli kultuszról,⁴⁴ a Hodigitria képtípus kialakulásáról,⁴⁵ valamint a kép restaurálásának történetéről⁴⁶ több újabb keletű kiadvány is született. A kolozsvári könnyező Mária történetét illetően a források abban egyeznek, hogy a füzesmikolai kegyképet Lukács mester készítette 1681-ben és eladta Kuptsa János oláh nemes embernek.⁴⁷A tulajdonos ajándékozta a képet a mikolai templomnak, a feljegyzések és beszámolók szerint a kegykép 1699. február 15. és március 12. között könnyezett. A könnyezést kivizsgáló két inkvizitor Vizkeleti Zsigmond kolozsvári plébános és Bárányi László fehérvári plébános volt, akik 28 tanú vallomását vették jegyzőkönyvbe. Gróf Kollonich Lipót a kép őrizetét a jezsuitákra bízta, és a képet Kolozsvárra szállították. A könnyező Mária képe óriási érdeklődést váltott ki, ezt bizonyítják a kegyképnek felajánlott adományok és ajándékozások. A képről számos másolat is készült, ilyenkor a hívők a másolatot hozzáértették az eredetihez, s ezzel a mágikus gondolkodást tükröző gesztussal mintegy megsokszorozták a csodatevő tárgy erejét. A képnek

⁴⁰ Grueber, Antonio: *Historia thaumaturgiae Virginis Claudiopolitanae Honoritus Illustrissimorum Dominum Fratrum Ladislai et Gabrielis é Comitatus Haller de Hallerkö. Claudiopoli Typis Academicis Soc. Jesu per Simonem Thadaeum Weichenberg. 1736.*

⁴¹ *A' Kolosvári könnyező Szűznek historiája Irattatott az ott lévő JÉSZUS Társaságbéli Szerzetesek által. Most pedig Azon szentséges Szűz tiszteletinek gyarapodására, és Ájatosinak lelki vigasztalásokra megszaporttatván újra Nyomtattatott.* Kolosvárt 1819.

⁴² Kovács Gyárfás (összeállította): *Katholikus búcsújáró.* Magába foglalja a búcsújárás szertartásos cselekményeit és egyéb alkalmi dolgokat. Todorán E. „Aurora” könyvnyomdája, Szamosújvár, 1898.

⁴³ Varjas Endre (összeállította): *A kolozsvári könnyező Szűz kegyelemképének története.* Ny. Gombos Ferencz Lyceum nyomdája, Kvár, 1899.

⁴⁴ Szikszai Mária: *Kegykép és mirákulum , A kolozsvári könnyező Szűz képének 18. századi mirákulumleírása.* [online] http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/25900/EM_2008_1-2__005_Szikszai_Maria_Kegykep_es_mirakulum.pdf?sequence=1 [2013. 09. 29.]

⁴⁵ Szikszai Mária: *Kegykép az idő sodrában. Egy kolozsvári Hodigitria.* [online] *Korunk*, 2008/2. <http://korunk.org/?q=node/8811>, [2013. 09. 29.]

⁴⁶ Benedek Éva: *A kolozsvári Könnyező Mária kegykép egyik 18. századi másolatának restaurálása.* [online] http://epa.oszk.hu/00400/00402/00010/pdf/ISIS_2010_065-070.pdf [2013. 09. 29.]

⁴⁷ Lásd. *A'Kolosvári könnyező Szűznek historiája...* 1819. 14.

óvó-védő funkciót tulajdonítottak, ezért a hívők szerették volna otthonaikban is őrizni a csodatevő ereklye másolatát, ezért egyre inkább elterjedtek a sokszorosítások, így alakult meg a füzesmikolai képzőművészeti műhely és iskola, amely fő feladata a Mária kegykép terjesztése és másolatainak elkészítése volt.

Természetesen szellemesnek minősíthetjük azt a fogást, hogyha Mária sír a bajok idején, miért nem nevet a katolikusok térítési sikereit látván, ám másfelől a képkultusz ily olcsó esetének felidézése azt is megkönnyíti az unitárius számára, ne foglalkozzék tovább a képbámulás állandó és őt is fenyegető veszélyeivel: „Sokszor hallom, hogy az Szűz Mária képe sír, kétség nélkül e világnak boldogtalanságán sír vagy az sok eretnekségen, de mitől vagyon, hogy vagy egyszer nem örvend, mikor az pápistáknak nagy előmenetek vagyon, vagy mikor valami eretnekséget maguk közül kitisztítanak a pápisták.”⁴⁸

Dolgozatunkban egy, az unitáriusok kegyességi gyakorlatának, teológiájának bemutatása szempontjából jelentős 18. századi kéziratot dokumentum ismertetésére törekedtünk, mely, a hitvitázó irodalomban kialakult retorikai gyakorlatától eltérően, új kontextusba helyezi a képtisztelet, képimádás témakörét.

⁴⁸ MsU 183/B, 199.

Sas Péter¹ (közlő)

Kelemen Miklós önéletrajza

Kelemen Lajos megismerhető, közgyűjteményben őrzött hagyatéka számtalan meglepetést tartogat, és feldolgozatlansága okán sokáig szellemi kincstára lehet az erdélyi művelődéstörténet iránt érdeklődőknek.

Az egyik közreadatlan érdekessége édesapja önéletírása, mely nemcsak levéltáros-történész fia, vagy a marosvásárhelyi helytörténeti adalékok, hanem írójának személyisége okán is számot tarthat a közérdeklődésre. Az önéletrajz olvasása közben számtalan, Lajos fiában is fellelhető vonást, olyan személyiségjegyet fedezhetünk fel, melyet édesapjától örökölhettek, vagy vehetett át, mint az általa is sokat emlegetett székely dacot, a muzsika és egy pohár bor melletti baráti mulatozást, a kollegiális bajtársiasságot, vagy családi örökségként a mélyen gyökerező, kihangsúlyozott unitárius vallását.

Kelemen Lajos kézírásában olvashatjuk édesapja szócikkszerű, legfontosabb életrajzi adatait és jellemzését, melyben külön is felhívta a figyelmet most közreadandó önéletrajzára. „Kelemen Miklós (nagyernyei) kir. törvényszéki irodatiszt Marosvásárhelyt. K. Lajos kisbirtokos nemes és Vadasdy (Dakó) Amália fia. Szül. Nyárádszentlászlón (M[aros] Torda m.) 1854. június [...].² Unitárius. A marosvásárhelyi ref. kollégiumban tanult, melyet 1874-ben végezve a m[aros] vásárhelyi Kir[ályi] Táblához állott be napidíjasnak, s a következő évben megnősült. Végig Marosvásárhelyt élt és ott halt meg 1917. március 13-án. Ifjabb éveiben családja részére különböző magyar költők műveiből két 4 r[ét] kötet versgyűjteményt másolt össze, s gyermekei részére megírta önéletrajzát 4 r[ét] [...]³ lapon, mely néhány érdekes deákéleményt (!) is tartalmaz. (Fia, K. Lajos tanár őrizetében, Kolozsvárt.)”⁴

Kelemen Miklós ismertetett adatai munkahelyének személyi nyilvántartása alapján kiegészíthető, pontosítható. A honvédségi állását és az iskolai végzettsé-

¹ Sas Péter PhD (1954–) művelődéstörténész. Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársa. Kutatási területe a 20. századi erdélyi művelődéstörténet és kiemelkedő személyiségei.

² Kihagyott hely.

³ Kihagyott hely.

⁴ Kelemen Lajos közlése (Kolozsvár, 1925. szept. 5.).

gét firtató kérdésre adott válasza: „Mint egyedüli fiú a katonaság alól felmentettem” és az „oskolai bizonyítvány szerint a Maros-Vásárhelyi ev. ref. Főtanoda VIII-ik gymnásiális osztályát 1874-ik évben végeztem.” Munkahelyi beosztása a marosvásárhelyi Királyi Táblánál az évek során így alakult: 1874. július 17-től díjnok, 1880. február 13-tól irodai gyakornok, 1883. május 16-tól írnok.⁵

Kelemen Miklós személyi jellegű levéltári anyagában Lajos fiával kapcsolatos, fontos adalékokat olvashatunk. Szilágyi Dezsőnek, a Szapáry-kormány igazságügy miniszterének írt kérvényéből tudható, hogy a szülővárosa református kollégiumában tanuló Kelemen Lajos a Röck Szilárd-féle alapítványból „1889. év július hó 13-án 19789–889. sz. alatt kelt magas utalványa folytán” három évre 80 forint nevelési segélyben részesült.⁶ Kelemen Miklós a lejáró segélyösszeg meghosszabbítását kérte legidősebb fia részére. A kérvényében hivatkozott családi háttér hitelességét Lázár Benedek rendőrfőkapitány igazolta. „Hivatalosan bizonyíttatik, miszerint helyi illetőségű Kelemen Miklós kir. törvényszéki írnok úrnak ezen a városon semminemű vagyona nincsen, csakis írnoki fizetéséből tartja fenn több tagból álló nagy családját és minekutána semminemű más jövedelemmel nem rendelkezik, így mint vagyontalan ember ösmeretes itten.”⁷ Ezek alapján nagy nehézségekkel lehetett csak Marosvásárhely Deák Ferenc városrészében, a Szántó utca 28. sz. alatti kis háza után évente kirótt 29 korona 10 fillér föld-, és a 30 korona 99 fillér házbéradót befizetnie.⁸ Adófizetési kötelezettsége alól 1906-ban megszabadult, Kelemen Lajos magára íratta az ingatlant. Az előbbieken hivatkozott tandíj elengedési kérelmét a marosvásárhelyi tanács is tárgyalta, melyről Geréb Béla polgármester adott ki igazolást. Abban szerepel írno ki fizetésének mértéke, mely az ezer koronát érte el.⁹ Abból kellett adófizetési kötelezettségének eleget tennie, valamint felesége, hat kiskorú gyermeke és ön-maga fenntartását biztosítania.

Kelemen Miklós önéletrajzának és hivatkozott személyi iratainak lelőhelye az Állami Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale, Direcția Județeană Cluj) Fond 593.

⁵ *Személyi táblázat* (Marosvásárhely, 1895. szeptember 14.).

⁶ *Alázatos folyamodványa Kelemen Lajos kir. ítélőtáblai írnoknak* (Marosvásárhely, 1892. július 2.).

⁷ *Hivatalos Bizonyítvány* (Marosvásárhely, 1897. január 23.).

⁸ *Adófizetési könyv* (Marosvásárhely, 1906. március 6.).

⁹ *Hatósági bizonyítvány* (Marosvásárhely, 1900. szeptember 12.).

Kelemen Miklós önéletrajza

Születtem 1853. június hó 21-én Rákhel napján, nyár kezdetén Nyárad-szentlászlón.

Apám nagyernyei Kelemen Lajos, anyám pedig Vadasdi Amália volt, mindketten unitárius vallásúak.

Szülőimnek rajtam kívül még öt gyermeke volt, de ezek közül én csak Bertát és Annát ismertem, a többiek nálamnál nagyobbak voltak, de kis korukban elhaltak. Berta körülbelül 10–12 éves korában halt meg. Anna testvérem körülbelül 1 éves korában halt el, így csak én maradtam egyedül.

Tanulmányaimat a nyárad-szentlászlói unitárius iskolába kezdettem el, de hogy melyik évben, arra nem emlékszem vissza.

1863-ik évben hoztak be Marosvásárhelyre az ev. ref. kollégium 2-ik elemi osztályába, mert akkor 1. elemi osztály nem volt, csak sokkal később, talán 1904. évben állították fel az első elemi osztályt.

Az elemi osztályokban közepes tanuló voltam, a 3-ik gimnásiumban a német nyelvből szekundám volt, mit azonban szeptemberben kijavítottam. A 4-ik gimnásiumban az osztályban 11-ik voltam, ilyen elé többet nem is ültem soha, illetve nem volt olyan osztályzatom többet. Az alsóbb osztályokba nemigen tanultam, sőt emlékszem rá, hogy a földrajzkönyvem a zsebemben télen elrothadt egészen.

Az 1872-ik évben mentem be lakni a kollégiumba, mint VI. osztályos, addig mind künn, a városon laktam különböző helyeken, ahol kosztom és szállásom volt.

Amikor bennlakó lettem a kollégiumba, akkor már csak ebédet hordattak fel, a vacsorát és reggelit hazulról küldték minden héten kétszer, vasárnap és csütörtökön. Akárhányszor megtörtént, hogy a reggeli és vacsora csak száraz kenyér volt, mert deák szokás szerint egyik a másikat megvendégeltük a hozottakból, s így betelt rajtunk az a közmondás, hogy „egyszer hopp, máskor kopp”.

A VII. osztályba Querfurtba laktam a felső soron, a nagy csengettyűnél (abba az időbe a lakószobák a városok neveiről voltak elnevezve) itt voltam secundarius.¹⁰ Tanítványom nem volt egy sem, mert nem is kértem.

A tanvezető ekkor Urr György tanár volt.¹¹

¹⁰ Secundarius: a tanulók lakószobájában a második helyen lakó diák. A primarius távollétében a rend és a csend őrzője.

¹¹ Urr György, 1867-től a marosvásárhelyi ref. kollégium segéd, 1864–83 között a régi nyelvek és történelem tanára.

Egy alkalommal a tanvezető járta el a szobákat, hogy a deákok mikor és hogyan tartják a privátát,¹² bejött az én szobámba is, ahol a primárius¹³ egy Bódis Elek nevű tanuló társam volt, akinek hasonlóképpen nem volt egy tanítványa sem, meglátva minket a tanvezető, azt kérdezte, hogy mi lakunk-e ott, mire megmondtuk, hogy mi, és a tanvezető eltávozott.

Mint VII. osztályos (tehát I. éves deák) sok jó időt töltöttünk. Akkor jártam tánciskolába is. A tánc tanítónk egy Kis Mór nevű táncmester volt. Tánciskolánk a Rózsa (most Jókai Mór utca) utcába volt, egy Rettegi László nevű földbirtokosnál, akinek volt egy szép leánya. Velünk járt a tánciskolába Vajából az egyik Ballának egy Etelka nevű szép barna leánya is, akivel nagyon sokat táncoltam, aki akkor jött volt ki a nagyszebeni zárdából. Ezzel igen jól találtuk magunkat, amint észrevettem, én is tetszettem neki, mert tánc közben folytonosan a szemembe nézett és a kezemet szorongatta.

Oda járt még Kaálból Apornak egy Jolán nevű leánya, aki hasonlóképp nagyon szép és csinos leány volt. Hogy még kik jártak velünk, arra már nem emlékszem vissza.

Az igazgató-tanár ekkor Bihari Sándor volt, aki a történelmet tanította a VII. és VIII-ik osztályba.

A tánciskolánk mindennap este 7-től 8 óráig tartott. Az iskolát este 8 órakor zárták be, hanem én megegyeztem a harangozóval, akivel együtt laktam, hogy a nagy csengettyűt addig húzza, vagy húzassa, amíg bemegyünk az iskolába, mert a tánciskola végivel a leányokat rendesen hazakísértük.

Megtörtént akárhányszor, hogy lassabban mentünk a leányokkal hazafelé és az iskolába való bemenéssel megkéstünk, hanem azért a nagy csengettyűt mind húzták, úgyhogy egy párszor Bihari igazgató¹⁴ – aki közel lakott az iskolához – felment az iskolába megtudni, hogy miért húzzák oly hosszasan a csengettyűt. Hanem hogy miért húzták, azt nem sikerült megtudni, mert nem mondták meg neki.

A tánciskolánk nem végződött be csendesesen, mert a vége felé a leányoknak a mamái valami pletyka miatt összevesztek, s így két pártra szakadt a tánciskola, a próbabált is kétfelé tartottuk meg.

¹² Priváta: magánóra.

¹³ Primárius: szobafőnök, a tanulók lakószobájában a legidősebb diák, vagy az esküdt (juratus).

¹⁴ Bihari Sándor (1823–1903) a marosvásárhelyi református kollégium történelem és klasszika literatúra tanára, 1862–79 között igazgatója. 1863-tól a Stefánia kisdedóvó intézet igazgatója, felügyelő bizottságának elnöke.

A tánciskola befejezése után egy társaságba kerültem Nagy József, Nyárádi László, Budai Mihály és Gidófalvi Mihállyal, akik nagyon jó barátaim voltak, s egymás nélkül nem mentünk sehova és egymás híre nélkül nem csináltunk semmit.

Ámbár unitárius voltam és vagyok, de a vallást a református iskolába tanultam, mivel akkor még a mi egyházunk nem volt rendezve itt M[aros]vásárhelyt, sem papunk, sem templomunk nem volt. Miután a vallást ott tanultam, legátióba¹⁵ is bocsátottak. Mint VII. osztályos tanuló Karácsonba, Felfaluba voltam legelőbb legátióba. Itt a papnál voltam szállásba. Karácson első napján elmentem a pappal egy Krisován nevű oláh úriemberhez vacsorára, ahol vacsora után leültünk tarokkozni. Én az ideig nem is láttam tarokk kártyát, annál kevésbé tudtam játszani, de a társaság kedvéért nekem is le kellett ülnöm játszani. Összes vagyonom 10 krajcárból állott.

Engem hol az egyik, hol a másik tanított, hogy miképp kell játszani, és hogy mikor milyen kártyát kell kihívni. A szerencse annyira kedvezett nekem, hogy mikor éjfél után elmentünk haza, 12 forint és egynehány krajcár lett a 10 krajcárból.

Hanem azért többet nem kártyáztam.

Csak mikor hazajöttem a legátióból, akkor tudtam meg édesanyámtól, hogy nekem Felfaluba rokonaim vannak az anyai ágon, ott lakott Felfaluba a nagyapám Vadasdi István testvérinek a fia, Vadasdi Péter.

Húsvétba Vajdaszentiványon voltam legátióba – hol szintén egy nagynénem – Szőcs Lászlóné született Vadasdi Kriszta lakott. Ettől egy gyűrűt kaptam emlékebe, mit aztán a feleségemnek adtam volt jegygyűrűbe.

Pünkösdbe Kisgörgénybe voltam legátióba, ahol az apai ágon volt rokonom, Bíró Mihály.

Amint a legátióból begyűltünk, rendszeren el szoktunk menni mulatni. Rendes mulatóhelyünk a Szentgyörgy utcába a szökőkúttal szemben levő Csejdi Samu-féle vendéglő volt. Ide nemcsak legátiók után, hanem máskor is el-el szoktunk volt járogatni, mivel nagyon jó bort mértek.

Mi, a már fennebb jelzett négy barátommal tehát öten, rendszeren egy liter borra valót szoktunk össze koldulni. Ezzel elmentünk a már megnevezett vendéglőbe, ott egy fél liter bort kikértünk, azt cseppenként iddogáltuk addig, amíg kezdettek jönni oda jómódú polgár emberek, különösen pedig mészárosok. Mi-

¹⁵ Legatio: ünnepi követség, küldetés. A református közép- és főiskolák a három főünnep (karácsony, húsvét, pünkösd) alkalmából prédikálásra intézeti növendékeket küldtek ki.

kor aztán azok egy pár liter bort elfogyasztottak, mi kezdtünk ötön énekelni. Amint egy éneket bevégeztünk, mindjárt kezdetek borral kínálni, asztalukhoz ültettek, s akárhányszor reggel a cigányokkal, illetve zenészekkel mentünk fel az iskolába.

A tanulással nem sokat törődtünk, s órákra is csak akkor mentünk el, amikor tudtuk, hogy következünk felelni. Ilyenkor aztán, úgy ahogy lehetett elkészültünk, és olyat feleltünk, hogy éppen elégtelent nem adtak.

Mint VIII-ik osztályos Karácsonkor Disznajón voltam légátioba. Akkor még nem volt vasút Régen felé, s pénzünk nem lévén, hogy szekeret fogadjunk, tehát gyalog kellett megtennünk az utat. Húsvétba Héderfáján voltam legátioba. Együtt mentem Boósi Elek és Gidófalvi Mihállyal, akik Bonyhára és Bernádra mentek. Persze, ezen utat is gyalog tettük meg. Amint jöttünk haza M[aros]vá-sárhelyre – mert én megvártam a bonyhai legátusokat Héderfáján – a csomagunkat odaadtuk Boósinak, hogy hozza egy darabig, ő el is hozta egészen Lukafalva végéig, ahol eszébe jutott, hogy már eleget hozta, és nem akarta többet hozni. Mi kértük, hogy csak a falun keresztül hozza, ő ezt is megtette, s így eljutottunk egészen a meggyesfalvi határon levő úgynevezett „Nyúl” fogadóig, ez a fogadó most már nem létezik. Itt Boósinak eszébe jutott, hogy többet nem cipeli a mi csomagunkat, s azt mondotta, ha nem vesszük mi is, akkor ő kiveszi az ő holmiját, és a miénket otthagyja az úton. Mi egy darabig kértük, hogy hozza már legalább a város végéig, de ő nem volt hajlandó ezt tenni és kibontva a csomagot, a mi szennyes ingünket letette az útra és otthagyta. Mi erre meggyorsítottuk a lépésünket, és azt mondtuk Boósinak, ha otthagyja a mi csomagunkat, megfizettük vele. A mi csomagunkat otthagyva egy darabig ő is jött utánunk, de aztán látta, hogy mi nem is nézünk vissza, visszatért és újból becsomagolta az ő csomagjába a miénket is, s hozta utánunk, de minket nem ért utol. Mi, amikor ő megérkezett, már a kollégium kapujába a karfán ki is pihentük magunkat, s hálaadásul, hogy becipelte a mi csomagunkat is a többi társainkkal együtt leszereltük Boóst, amiért egy darabig haragudott is ránk.

Pünkösdben Sárpatakon voltam legátioba. Itt volt egyik tanárom is, Mentovich Ferenc,¹⁶ aki a szám- és mértant tanította. Id. gróf Teleki Jozefnél voltam minden nap ebéden.

Ebben az évben Pünkösdben nagyon kiesett úgy, hogy amint a legátióból bejöttünk, már másnap kezdődött az előadás a kollégiumba. Éppen én következtem

¹⁶ Mentovich Ferenc (1819–1879) költő és filozófus. 1856-tól a marosvásárhelyi református kollégium kollégiumi tanára. 1859 és 1861 között a Marosvásárhelyi Füzetek kiadója és szerkesztője.

vigilnek¹⁷ éjjél előttrre, de mind elhatároztuk volt, hogy egyet mulatunk, én elcseréltem az éjjél előtti vigilséget Boósi Elek barátommal.

Elmentünk ötön a Csejdi-féle vendéglőbe, ott megvacsoráztunk és kezdetünk borozgatni.

Úgy 10 és 11 óra között egy VII. osztályos deák azzal rontott be a vendéglőbe, hogy menjünk gyorsan, mert egy kollégánkat a hölgy körbe valami mesterlegények verik meg. Mi itt hagyva borunkat elsiettünk a kollégánk védelmére, de amire odaértünk, a mesterlegények már elmenekültek. Azonban megtudtuk, hogy bemenekültek a várba. Mi is odamentünk a várkapuhoz és a kaput kezdetünk dörömbölni.

A kapu alatt álló őr a kaput kinyitotta, és azt kérdezte, hogy mit akarunk. Mi követeltük, hogy a várba bemenekült mesterlegényeket adják ki. Az őr erre nem volt hajlandó, hanem a kaput az orrunk előtt bezárta. Mi mint a bortól is kissé felhevült állapotban lévő fiatal emberek, nekiestünk a vár kapujának és kezdetünk ütni. Erre újból kinyílt a kapu és egy káplár három fegyveres katonával állott előnkbe, s felhívott, hogy távozzunk el onnan. Mi azonban nem távoztunk el, hanem szembe állottunk velük. Ekkor a káplár beszaladt a kapun és azt mondta, hogy még jöjjön hat katona, mi ekkor sem tágítottunk. Végül azt kiáltotta, hogy a várdáról¹⁸ jöjjön az egész őrség. Ekkor már mi sem vettük tréfának a dolgot, hanem kitől merre lehetett elszaladtunk. Én azonban valamin elbámulva ottmaradtam a kapu előtt, s csak azon vettem észre magam, amikor négy fegyveres katona közre fogott és be akart kísérni a városházára. Én szabadkoztam eljárásuk ellen, s azt mondtam, hogy én nem voltam azok közt, akik a kaput döngették s el akartam menni, de nem engedtek el, azt mondvá az őrvezető, hogyha nem voltam azok közt, akik dörömböltek, nem kísérnek be, hanem ne menjek sehová és várjam meg, amíg a többi katonák visszajönnek, mert ha találunk úgysis fel fognak tartóztatni.

Megjegyzendő, hogy az összes őrségen levő katonák elszaladtak volt, a többi elfutott barátaimat megfogni. Azonban egyet sem sikerült elfogniuk, mert barátaim egy része a várkapuval szembe levő kis közön, más része pedig az Eötvös utca felé szaladott el, és egyenesen visszamentek a Csejdi-féle vendéglőbe. Én pedig ott beszélgettem addig, míg a többi katonák visszajöttek, s akkor én is elmentem barátaimhoz, akik már éppen a felett tanakodtak, hogy velem vajon mi történt, és hogy hol lehetek.

¹⁷ Vigil: virrasztó, ébren levő. A kollégiumban kapuőr értelemben használt kifejezés.

¹⁸ Várda: katonai tábor, helyőrség.

Hogy a járőrnek nem sikerült egyet is elcsípni ez annak tulajdonítható, hogy amikor elértek a vendéglő ajtajáig azon befutottak és a külső ajtókat maguk után bezárták s így a járőr nem tudott bemenni.

Még egy darabig a vendéglőben maradtunk, aztán pedig elmentünk a hölgytársalgóba, hol még több osztálytársunkkal találkoztunk. Ott egy darabig léhaskodtunk, egyszer csak odajött egy kucséber, akivel beültünk játszani narancs és cukorba. Egy Incze János nevű VII-ik osztályos a kucséberrel¹⁹ összeveszett, azt nemcsak felpofozta, hanem helyben is hagyta alaposan. A kucséber másnap délelőtt felment Bihari igazgató-tanárhoz, ahol elpanaszolta a dolgot.

Bihari tanár felment a kollégiumba a kontrához²⁰ s megnézte, hogy kik voltak künn maradva az eset éjszakáján. Itt megjegyezni kívánom, hogy a kontra egy Pap István nevű végzett teológus volt, akivel nagyon jó barátságban voltunk, aki azonban nem volt benn, hanem egy Megyesfalvi nevezetű végzett teológus helyettesítette, aki az összes deákságra haragudott.

Bihari igazgató legelébb engem hivatott le, mint éjfél utáni vigilt és kérdezte, hogy kiket eresztettem be éjfél után. Én azt mondtam, hogy senkit sem, amibe annyiban igazam volt, mert úgy éjfél után három órakor, amikor felmentem a kollégiumba, én a kaput már nyitva találtam, s mivel a fejem erősen fáj és spicces is voltam, a kapukulcsot magamhoz vettem, a kaput végre nyitva hagyva felmentem a lakószobámba, Tübingába (a csengettyűtől számítva a 3-ik szoba), ahol primárius voltam és egész nyugodtan lefeküdtem, mint aki dolgát jól végezte.

Boós Elek éjfél előtti vigil várt egészen éjfél után 1 óráig, de mivel nem mentem fel, a kaput nyitva hagyva ő is lefeküdt. Ő ugyan beírt mindnyájunkat, akik azon éjszaka künn voltunk, hogy bementünk 9 óra után. Hanem a helyettes kontra megmondta Biharinak, hogy mind éjfél után, sőt egy része csak reggel ment be. Erre Bihari Boóssal kihúzatta a lustráns könyvből a beírtakat, és velem beíratta, hogy éjfél után jöttünk be.

Ezután az összes künn maradtak ellen – ha jól emlékszem huszonnégyen voltunk – megindította az igazgatóság az eljárást, vagyis conferentia elé vittek. Itt és legelébb engem hallgattak ki, ahol én előadtam a dolgot úgy, amint az történt. Vagy három napig tartott a conferentia, amikor aztán ránk mérték a büntetést. Bezártak mindnyájunkat egy-egy napra, mégpedig úgy volt meghatározva, hogy mind külön-külön egy terembe legyünk bezárva reggeli 8 órától este 8 óráig (ak-

¹⁹ Kucséber: vándorkereskedő.

²⁰ Kontra: felügyelő, ellenőr.

kor még nem volt pizskiria²¹), s hogy súlyosabb legyen a büntetés, ezt mindenkünknek vasárnap kellett kitölteni.

Mi azonban annak, hogy külön-külön legyünk bezárva nem vetettük alá magunkat, mert én az első vasárnap lementem 8 órakor a kontra Pap Istvánhoz – aki időközbe hazakerült – és elkértem a rajzterem kulcsát, hogy zárjuk be magunkat. A rajzterem akkor a kontra lakszobája mellett volt. A kulcsot magamhoz véve én, Gidófalvi, Budai és Nagy József bementünk négyen a terembe, az ajtót belülről magunkra zártuk, és ott a történetek felett elmélkedve beszélgettünk.

Úgy 10 óra tájt az ajtón zakatoltak, mi kinyitottuk az ajtót, s Bihari igazgató jött azon be. Meglátva minket kérdezte, hogy mit csinálunk ott, mire mi megmondottuk, hogy a ránk mért büntetést álljuk. Bihari megfordult és semmi egyebet nem szólva otthagytott.

Ugyanaz nap 11 óra tájt újból az ajtón zörgettek, mi újból kinyitottuk az ajtót, és bejött hozzánk egy volt osztálytársunk Keresztesi Lajos, aki akkor a megyesfalvi uradalomba gróf Lázár Jenőéknél tisztartó volt. Ő ugyanis meghalotta, hogy mi be vagyunk zárva, feljött hozzánk, hozatott a kispiacról egy kenyeret és kofa dögöt²² és 8 liter bort és egész délután 6 óráig ott iddogáltunk és énekelünk. Este 6 órakor a kulcsot bevitettem a kontrához, ámbár még két óra lett volna a büntetésből kiállandó, de mi megelégtünk a büntetést és elmentünk Keresztesivel mulatni a Csejdi-féle vendéglőbe, ahonnan csak másnap reggel mentünk fel a kollégiumba, magunkkal víve egy muzsikust Bámbó Ferit (másképp Simikust).

Ez a muzsikus volt a mi zenészünk, aki legtöbbszörre ingyen zenélt nekünk. Sőt megtörtént akárhányszor az is, amikor nagyobb polgár emberekből álló társasággal mulattunk, hogy ő adott nekünk pénzt, hogy amikor tányérozott, adhassunk mi is neki. Akárhányszor ahelyett, hogy elmentünk volna előadásra, Simikus feljött hozzánk és mi előadás alatt muzsikáltattuk magunkat. Így telt el az én két deák évem.

Deákéveimből még csak egy pár esetet, jobban mondva deákcsínt kívánok megemlíteni.

Ugyanis: nagy kedvünk telt abban, ha egyik vagy másik tanárunkat fel tudtuk bosszantani. Különösen szerettük, ha Biharit haragítottuk meg.

Egy alkalommal Bihari a nagyteremben órát tartott. A volt a szokása, hogy amint bejött a terembe, felment a katedrára a fejét hátratámasztotta azon táblá-

²¹ Pizskiria: iskolai tömlőc. Kis terjedelmű fülke, a vétkes diákok ebben ülték le a kiszabott büntetésidőt.

²² Cigánypecsenye.

nak, amelyen a számtanár szokta a számpéldákat kidolgozni. Mi megfigyeltük, hogy a fejit mely irányba szokta tartani, s a következő órán, amikor újból bejött, azt megelőzőleg a fejihez, a fülei irányában két nagy számárfület rajzoltunk úgy, hogy mikor felment és beült a katedrába, a két számárfül éppen az ő füleivel egy irányban nyúlt ki. Erre az egész osztály kezdett nevetni. Bihari kérdezte, hogy kit nevetünk, mire mi még nagyobb hahotára fakadtunk. Ő kezdte magát körülnézni, s egyszer feltekintett a táblára, s meglátta a két számárfület, kapta a könyveit és kalapját, s otthagyt minket, azt mondva: hogy ilyen hitvány emberekkel nem tart órát, akik őt kigúnyolják, és nevetségessé teszik. Mi pedig örvendtünk, hogy nem tartott órát. Nem is jött fel két-három nap. Ilyenkor aztán megfogtuk a két legjobb tanuló osztálytársunkat, azokat leküldöttük, hogy az osztály nevében kérjék meg. Azok lementek és megkérték, s nekik egy nagy erkölcsi prédikációt tartva megengedett s a következő órára feljött, s mintha semmi sem történt volna az osztályban, egy szót sem szólt róla.

Egy más alkalommal pedig 10 perckor, amikor az ő órája következett, az egész osztály a szivar végeit – amikor láttuk, hogy jön fel a terembe – az ajtó küszöbére raktuk úgy, hogy amikor ő feljött, a szivarvégek sorjába rakva mind füstöltek. Bihari ezt meglátva a szivarvégeken keresztül szökött, felszaladt a katedrára, ott le sem ült, hanem fenn állva újból kijelentette, hogy ilyen pimasz emberekkel nem tart órát és otthagyt. Mi aztán az előbbi esethez leírthoz hasonlólag jártunk el, és újból megbocsátott.

Egy máskor pedig a legátióból bejőve az én szobámba, a felső soron gyűltünk össze és ott léhaskodtunk. Egyszer csak Gidófalvi az ablakokat kinyitja, és tréfából kezd kiabálni, hogy fogjatok meg, mert mindjárt kiugrik. Mi odaszaladtunk és kiabálva mondtuk, hogy ne szökjék ki, s kezdtük tépászni jobbról-balról.

Bihari, aki a Kazinczi (régebbi nevén ebhát²³) utcában lakott, éppen jött ki a kapuján, meghallotta a nagy lármát, gyors léptekkel megindult a kollégium felé. Mi ezt észrevéve a szobából kiszaladtunk, a szobaajtót bezártuk, s kitől merről lehetett elbújt, úgyhogy mikorra ő felment a felső sorra, sehol senkit sem talált, az ajtók mind be voltak zárva. Mi lestük, hogy ő hogyan próbál minden ajtón bemenni, de nem tudott, mivel mind zárva voltak.

Egyszer kinézett a folyosó ablakjain a kollégium udvarára, s engem meglátott, hogy éppen indultam ki, a privátánál megszólított s kérdezte, hogy ki lakik

²³ 1860-ban a képviselőtestület döntése alapján az Ebhát utcát Kazinczy utcára keresztelték.

abba a szobába. Én megmondottam hogy ott éppen én vagyok a primárius, mire Bihari kérdezte, hogy miféle nagy lárma volt, s hogy kik voltak ott.

Én azt feleltem, hogy nem lehetett senki sem, és nem lehetett lárma sem, mert az ajtó be volt zárva, s hogy szavaimnak nagyobb nyomatéka legyen, a szoba kulcsát kivettem a zsebemből, s megmutattam, hogy az itt van nálam, s ő tévedhetett, mert ott nem volt senki annál inkább, mivel én nem voltam fenn a felső soron. Bihari megkérdezte, hogy a szomszéd szobákba kik laknak, aztán el-távozott. Mi pedig nagyot nevtünk, hogy mennyire lúddá tudtuk tenni őt.

Még szerettük Horváth Gáspár tanárt²⁴ – aki az irodalmat és latin nyelvet tanította – bosszantani.

Horváth Gáspár tanárnak az volt a szokása, hogy amikor latin óránk volt s fordítottunk neki, folytonosan sétált. Sétált pedig azért, hogy ne tudjuk a puskát használni. Hanem aztán mi is kikaptunk rajta, mert abba az időbe jött volt be egy nagy kabát viselete, amelyen egy gombkötő által kötött hosszú zsinór lógott le a hátán. Egy ilyen kabátja volt Horváth Gazsinak is. Amint sétált el a padok végénél, hát egyik, hát a másik megfogta a zsinór végét, s amint lépni akart megrántotta a zsinórt úgy, hogy Gazsi még visszatántorodott. Eleget kérdezte, hogy melyik volt, de soha sem adtuk ki egymást.

Egy alkalommal kértem volt Gazsitól 3 frtot kölcsön. Ő adott is azonnal. Amikor megadtam neki, mondtam, hogy húzza ki a nevem a notesziből, mire ő mind kereste a nevem, de nem kapta meg, s azt mondta, hogy nem is írta fel. Mire én megjegyeztem, ha azt tudtam volna, nem adtam volna meg soha. Gazsi jót nevetett rajta.

A VI-ik gimnáziumba az egész osztály Koncz Józsefhez²⁵ járt a latinból privátára. Az öreg Koncz akkor is, mintha éppen rendes óra lett volna, úgy adta a kálkulust,²⁶ s éppen úgy kellett készülni erre is, mintha rendes óra lett volna.

Az öreg Koncznak az volt a szokása, hogy amikor kihívta felelni a tanítványait, ki kellett menni a padból melléje a katedra mellé, a könyvet fel kellett tenni eléje, hogy lássa nincs-e beírva a magyar fordítás. Amíg feleltünk, addig az öreg a kabátunk zsebeit motozta meg, s ha abba dohányt, szivart, pipát, gyufát vagy dohányos tárcát talált, azt elvette, és magával vitte. Kezit a szemére tette és

²⁴ Horváth Gáspár (1829–1895) a marosvásárhelyi református kollégium klasszika-filológia tanára, 1879–87 között igazgatója, a Teleki Téka felügyelője.

²⁵ Koncz József (1829–1906) történétíró, a marosvásárhelyi református kollégium latin és irodalom tanára, a Teleki-levéltár őre. Felfedezte az 1400-as évek elejéről származó, magyar bejegyzéses latin nyelvű kézírásos bibliát, mely a hatodik magyar nyelvemléket tartalmazta.

²⁶ Kalkulus: jegy, osztályzat.

úgy mosolygott. Ezért soha senkit fel nem jelentett, de az elvett tárgyat sem adta vissza soha senkinek.

A VIII-ik gimnáziumot 1872. évben végezve – miután édesapám 1872. július elején meghalt – többet nem volt kedvem tanulni, különben nem is igen lett volna mód hozzá, mert aprónként, ami kevés vagyona volt apámnak az elfogydóált (!) úgy, hogy alig maradt meg egy pár hold föld és a belsőség belőle.

Én látva azt, hogy abból a kevés birtokból, ami még meg volt nem tudok megélni, itt Marosvásárhelyt a kir. ítélő táblára beállottam díjnoknak. Az elnök akkor a kir. táblán Báró Apor Károly volt. Itt egy hónapig voltam díjtalan, amikor aztán a Báró 90 krajcár napidíjat adott és így lett havonként 27 frt fizetésem. Édesanyámat lehoztam magamhoz lakni és mi ketten abból a fizetésből éldegélünk, mert a meglevő földeken búza kenyérnek és török búzánk termett annyi, hogy még disznót is tudtunk hizlalni.

1873 őszén megismerkedtem a feleségemmel. Feleségem albisi Csomos Janka volt. Apját albisi Csomos Miklósnak, anyját pedig Bodó Rózának hívták. Apósom meghalt 1904. december havában. Mikor ezeket írtam, anyósom még élt.

A feleségemmel való ismeretség következőleg történt.

Nagy József barátom és volt osztálytársam ösmerte apósomat, ki akkor Tófalván Báró Apor Károlynál volt gazdatiszt. 1874. év őszén egy vasárnap délelőtt felszólított Nagy József barátom, hogy menjek vele vizitába²⁷ falura. Én hajlandó voltam el is menni.

Reggel korán felkeltünk és elindultunk Tófalvára, mely község M[aros]vásárhelytől mintegy 10–12 kilométer távolságra fekszik. Megérkezve oda, a feleségem és a felségem testvére nem voltak odahaza, hanem Csejden voltak a templomba. Mi ketten elmentünk elejökbe, az úton megtaláltuk és hazakísértük. Ott voltunk náluk egész estig, amikor aztán szekérrel hazaküldöttek.

Még ezen kívül ott voltam náluk december 6-án, Miklós napján is. 1874. év – talán február havában – Vaja községben egy bál volt, ahova a feleségem és miniket is meghívtak. El is mentünk mindnyájan, már ti. a feleségem egyik lánytestvére, Róza, az anyja, én és Nagy József. Ott nagyon kellemesen telt az idő. Az egész bál alkalmával csaknem mind a feleségemmel táncoltam.

Itt történt meg az, hogy egy szünet alkalmával ki voltam fáradva, s hogy egy kicsit magamat kipihenjem az iskola mellett lévő tanítói lakba mentem be, és ott egy ágyra ledőltem. A szobában teljes sötétség volt. Egyszer az ajtó megnyílt és azon két nő lépett be. Több beszéd után egyszer csak engem s a feleségem, vala-

²⁷ Vizita: látogatás.

mint Nagy József[et] és a feleségem[et] kezdték tárgyalni és szidni, hogy mi csak mind ezt a két leányt táncoltatjuk. Én ezeket hallva elköhintettem magamat. No, nem kellett több, mintha a szemeket vették volna ki, úgy rohantak el a tanítói lakból a tisztelt hölgyek. Megjegyzem, hogy ők nem vették észre a sötétség miatt, hogy van valaki a szobába.

Egy kevés idő múlva én is bementem a terembe és az egyik hölgyet felkértem a következő túrra, persze csak azután, miután a feleségemnek elbeszéltem az esetet. Valószínűleg megsejtette a tisztelt hölgy, hogy én lehettem a tanítói lakba, s hogy hallottam a beszélgetéseket, mert az egész túr eltáncolása alatt nem mert szembenézni velem.

Vacsora után egy szünet alkalmával, a feleségemmel egy ablakmélyedésbe húzódtunk, és ott beszélgettünk együtt. A református pap – kit Lőrinczi Dénesnek hívtak, és aki a 2-ik gimnáziumba tanított is nekem – a táncterem közepére állva fennhangon azt mondta, hogy ki kibe szerelmes, és felénk tartva s ránk mutatva azt mondta, hogy itt is van egy szerelmes pár, mi persze megszégyelltük magunkat. Én is alkalmat megragadva a paphoz mentem és felkértem, hogy az ily megjegyzésekkel hagyjon fel, mert most már nem vagyunk az iskolába, s eszébe juttattam, hogy mint tanulónak egyszer egy oly plágát²⁸ adott, hogy még most sem felejtettem el, s mondtam neki, hogy hátha most vissza találnám adni kamatostól együtt, de nem a kezére, hanem a képes felére. A pap meg is ijedt, s kért, hogy ne vegyem oly zokon a dolgot, és a múltat is felejtjük el. Egy pohár bor mellett aztán megtörtént a kibékülés.

Úgy reggel felé a feleségem – (akkor csak ideálom) – egy kürtös kalácsból kínált, hogy egyem én is. Én nem voltam éhes és nem akartam enni, mire azt mondta, hogy ha eszem, akkor eljön a menyegzőmre. Én is nem sokáig gondolkodtam, hanem azt mondtam, hogy ajánlatát elfogadom, s mondtam, hogy most már csak az a kérdés, hogy minek jön el a menyegzőre. Ő azt mondta, hogy akárminek el fog jönni, mire én azt feleltem, hogy szaván fogom, és ígéretét be kell, hogy váltsa, mire azt felelte, hogy be is váltja. Én akkor előállottam és azt mondtam, hogy nekem csak menyasszonyomnak kell, hogy eljöjjön. Ő akkor vette észre, hogy kelepcebe került. Akkor nem adott semmi választ. Hanem reggel, amikor jöttünk haza M[áros]vásárhelyre, az ákosfalvi hegyen leszálltunk a szekérről és a szekér után gyalog sétáltunk fel a hegyen. Itt aztán komolyan megkértem kezit, ő pedig ideigérkezett feleségnek.

Később aztán megkértük a szülőitől is a kezit, s szülői is beleegyezésüket adták.

²⁸ Plága: vonalzó, plágát adott: vonalzóval a kezére ütött.

A menyegzőnk 1875. május 6-án (áldozó csütörtökön volt).

Első gyermekünk 1876. május 4-én született, kit Miklósnak kereszteltünk és meghalt 1877. május havában.

Második fiunk született 1877. szeptember 29-én, ezt Lajosnak kereszteltettük.

Harmadik gyermekünk született 1879. évben, ez már leány volt és Rózának kereszteltük.

Negyedik gyermekünk született 1882. év február havában, ezt Jenőnek kereszteltettük. 1883. május 11-én neveztek ki írnoknak évi 480 frt fizetéssel és 100 frt lakbérrel.

Ötödik gyermekünk született 1885. évben, ezt Piroskának kereszteltettük.

Hatodik gyermekünk született 1888. évben, ezt újból Miklósnak kereszteltettük.

Ezután egész 1896. évig nem született több gyermekünk, amikor újból született egy leányunk, akit Klárinak kereszteltettünk.

Édesanyám meghalt 1885. évben, Szentháromság községben, ahová rokonokat ment volt meglátogatni. Onnan halva átvittük Nyárádszentlászlóra, ahol néhai édesapámmal egy sírba helyeztük, az unitárius templom mellé a cinterembe.

A családi életünk – leszámítva egy s más összezörrenéseket, ami minden családnál meg szokott történni – meglehetősen egyhangúlag folyt le.

Sok keserű napokat okoztak nekem a leánygyermekeim.

Nagyobbik leányom, Róza férjhez ment egy Gálfalvi Antal nevű kir. táblai írnochoz, aki rkát. vallású volt. Ez addig beszélt nekie, amíg áttért a katolikus hitre, ami igen elkésérített volt engem, mivel úgy tudom, hogy minden elődünk unitárius vallású volt.

Második leányom, Piroska is elég nagy bánatot okozott, mert házasságon kívül egy gyermeke született.

Hogy a harmadik leányommal mi lesz és mi fog történni vele, annak még csak az Isten a megmondhatója.

A fiaimba még eddig, hála az Istennek érte, elég örömöm volt. Lajos legnagyobb fiam, valamint Jenő középső fiam is már állásba vannak. Miklós kisebbik fiam még tanuló Kolozsvárt az Unitárius Kollégiumba, kinek taníttatását Lajos fiam vállalta magára.

Röviden leírva ez az én élettörténetem, amit 1906. évi szeptember 2-től 1906. évi szeptember hó 12-ig írtam meg Marosvásárhelyt.

Kelemen Miklós
kir. törvényszéki írnok

Kálnoki Kis Tamás

Alkonyórák. 50 évvel ezelőtt – 1963. július 29-én – hunyt el Kelemen Lajos, a legendás kolozsvári levéltáros, az Unitárius Egyház 39. főgondnoka

Egy 1958 decemberében írt (valószínűleg a címzettnél elkallódott utolsó lapjainak hiánya miatt torzó) 16 oldalas levélből tudjuk, hogy Kelemen Lajos kórházi ápolást igénylő gyorsabb lefolyású tüdőgyulladást követően – egy heti otthon tartózkodást leszámítva – került vissza az egyetemi klinikák bőrgyógyászati osztályára. Jobb alsó lábszárán ugyanis gyanús kiütések jelentek meg.¹

Az orvosok először orbánra gyanakodtak. De nem orbánca volt. Ezt közölték a beteggel. Azt azonban már nem mondták meg neki, hogy valójában mivel kezelik, kezelték. Több mint egy hónapig tartott, amíg helyrehozták a lábát. Ez idő alatt a bezártságot és a tétlenséget nehezen viselte. A fekvést ugyancsak. Mint mondta: „ezt a mellékfoglalkozást” nem neki találták ki. Ennek ellenére még hazamenetele után is fekvésre kényszerült. Betegségének idejét arra használta fel, hogy letörlessze levéladósságait. Néhány hét leforgása alatt 170 oldalnyi levelet írt. Közöttük 20–22 oldalas levél-tanulmányokat, például Kolozsvár nevének eredetéről és (a város) fejlődéséről.

Közben megfigyeléseket tett. Tanulmányozta közvetlen környezetét, betegtársait, és róluk mini-portrékat készített.

Bíró István ny. vasúti pályaőr volt az egyik modellje. Magas, jó alakú, kissé hajlott hátú és nyakú, 70 felé járó ember volt a vasutas. Kékesszürke szemű és

¹ Kelemen Lajos levele – Kelemen Miklósnak. 1958. december; a továbbiakban: K. L. – K. M. + dátum. Forrás: Kelemen Lajos levelei (id.) Kelemen Miklóshoz (Szeged, Széchenyi tér 7.). Lelőhely: Magyar Országos Levéltár R 343.

szürkés-barnás hajú magyar. Talpraesett, józan ésszel élte világát. Iskolai végzettsége csak négy elemi osztály volt, de ítélőképessége és életbölcssége meghazudtolta ezt. Úgy tájékozódott a világban, akár egy diplomás. Ez az ember életének nagy részét Nagyenyed és Balázsfalva között élte le. Közben annyi érdekes dolgot hallott és tapasztalt, annyi mindent tudott meg az emberekről és az akkori viszonyokról, hogy Kelemen Lajos valósággal megcsodálta őt. Tanult tőle.

A kolozsvári Krizsán cipésmesterrel azonban már hadilábon állt. Nem azért, mintha a város régi dolgai és emberei nem adtak volna közöttük élvezetes, tartalmas beszélgetéshez témát. Olykor azonban ezekből túl sok akadt. Éppen ezért vált terhessé a l' art pour l' art beszélgetés, amelyre Kelemen Lajos kezdeti udvariaskodásait levetkőzve sokszor már oda sem figyelt. Zavarta, idegesítette az értelmetlen szóáradat.

Simionescu, a harminc éves, középtermetű, jóarcú román szépfiú pedig ösztönéletet élő gyarlóságairól tett bizonyosságot széptevései által.

A negyedik betegárs – mert a történettudós akkor egy jó és szép négyágas szobába került – ugyancsak jellegzetes példánya volt az embereknek. A kórházak és betegársak azon félelmetes típusához tartozott, akik az ajtót mindig nyitva hagyják maguk után, de a szellőzést, a friss levegőt biztosító ablakot abban a pillanatban bezárják, amint észreveszik, hogy az akár csak résnyire nyitva van. A beszédes varga és az oxigényülőlő gyulafehérvári román fuvaros sok bosszúságot okozott a lábadozó Kelemen Lajosnak.

Nem volt kibékülve a szomszédságukban lármázó gyermekekkel sem. Arról esetükben megfeledkezett, hogy éppen rakoncátlankodásuk, hancúrozásuk a gyógyulás folyamatának mindennél biztosabb jele. Igaz, ők nem gondoltak arra, hogy az ajtócsapkodásaik számártövis koszorújával felnőtt betegársaikat bökösik. És ez azoknak fáj.

A kórházzal egyébként elégedett volt. Szépen és a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott a klinika vezetőjéről, a nagy tudású és országos hírnévű kitűnőségről, Tataru professzoráról. Őt komoly, okos embernek ismerte meg, és azt is tudta róla, hogy egy időben fél Erdély királyi helytartója volt. Az orvosokkal és segédorvosokkal, csakúgy, mint az ápoló személyzettel, nem kevésbé volt elégedett. Őt egyébként Veress Ferenc kezelte, az egykori magyar egyetem bőrgyógyász professzorának a fia. Az öreg professzor Kelemen Lajosnak kortársa és barátja volt.²

Legközelebb 1960. október 10-én került a volt Zápolya utcai ortopéd kórházba, ugyancsak lábbántalmakkal. Akkor már egy negyed éve érezgette, hogy nem megy olyan gyorsan és észrevétlenül a járás neki, mint a korábbi időkben.

² K. L. – K. M. 1958. december 2.

„Kb. júliusban vettem észre, hogy becses lábaim önzően számbavételüket igénylik.”³

Augusztusban – borultabb napokon – meglepő fáradtság fogta el. Szeptemberben pedig ez az érzés tovább fokozódott, bár fájdalmai még nem voltak elviselhetetlenek. Reumára gyanakodott. Végül is egy ismerős orvos tanácsára határozta el magát arra, hogy kezeltetése érdekében kórházba vonul. Azt is megfogadta, hogy igyekszik majd saját maga érdekében és intelligens ember módjára az orvosi előírásokhoz alkalmazkodni, hogy a személyzetnek ne legyen terhére, és saját lábán juthasson haza, mielőbb. A betegségével kapcsolatos részletek nem ismertek, de az érezhető, pontosan kitapintható, hogy a látványos hanyatlás visszafordíthatatlan folyamata elindult nála, ami természetes, ha számításba vesszük, hogy Kelemen Lajos ekkor már 84 éves volt. Csak most már ő is észrevette és kétségbeesve tapasztalta, hogy katasztrófális csapás érte: az utolsó félévben legendás emlékezőtehetsége megbízhatatlanná vált, és ő nem ok nélkül állította azt, hogy neki ez volt a legnagyobb kincse. „Most aztán megmaradt rongyait sirathatom.”⁴

Kedves Jolán! Megyem, már rég kívántam
levelet írni a vejejével a levelezőnél me-
radtam... Egy év alatt mártírtámmal or-
vost hányattattam, mind testileg, mind lel-
kileg, sellernileg. Csak árnyéka vagyok
már a régi önmagamnak. Eddig viseltem
egy a halálhatalommal kezelet, de most az
utolsó hetekben tértem vissza a vilá-
g nagy örömeivel vissza. Isten hozza a
szépséget, tiszteltetés és szeretettel mindig
a kezét csókolja nagy bátyja: Kelemen Lajos
Kolozsvar, 1960. június 12. 391

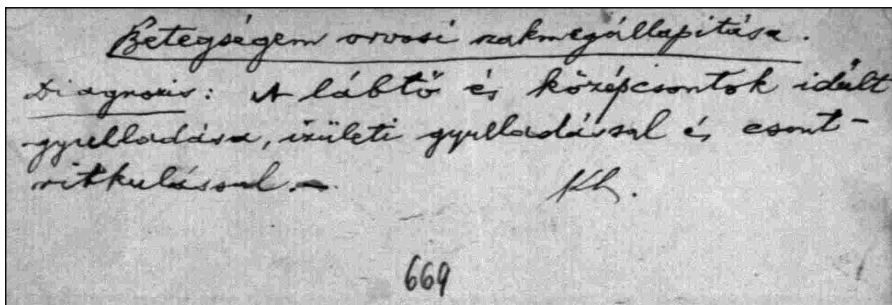
„Csak árnyéka vagyok már a régi önmagamnak.”

(Kelemen Lajos levelezőlapja Balogh Jolánnak. Kolozsvar, 1960. június 12.)

³ K. L. – K. M. 1961. október 11.

⁴ K. L. – K. M. 1961. február 5.

1960 őszeig memóriája kitűnően szolgálta tulajdonosát. A kórházi kezelés egyébként jót tett neki. Segített rajta annyit, amennyit csak lehetett. A vezető főorvos jóakarója volt, és társaival mindent megtett azért, hogy az idős ember a körülményekhez képest jól érezze magát. Meggyógyuljon. Ám Kelemen Lajos tudta, hogy nem annyira az orvosokon múlik mindez, sokkal inkább előrehaladott korán, amelynek következtében szervezete akkor már gyengülőben volt. Ezen a legjobb orvosok is csak bizonyos határig segíthettek. Hogy a sorsával megbékélt, az megnyilatkozásaiból egyértelműen kitetszik. Az egész kezelést ő maga így summázta: „Kitűnő kórház. Jó kezelés, jó koszt van itt. Segítettek is rajtam, amit lehetett.”⁵

Kelemen Lajos betegségének orvosi szakmegállapítása (1961)

(A KL monogrammal ellátott feljegyzés, amely Kelemen Lajos 1961. február 5-én kelt, Miklós öccsének írott levele és az ugyancsak neki címzett és hozzá eljutott 1961. júniusi levéltöredék – utóbbinak lehetett a melléklete – közé sorolódott be.)

Szokásos türelmetlensége azonban nehezítette helyzetét. Betegségének akkori diagnózisa szerint a lábtő- és a középcsontok idült és ízületi gyulladásában, valamint csonttritkulásban szenvedett.⁶

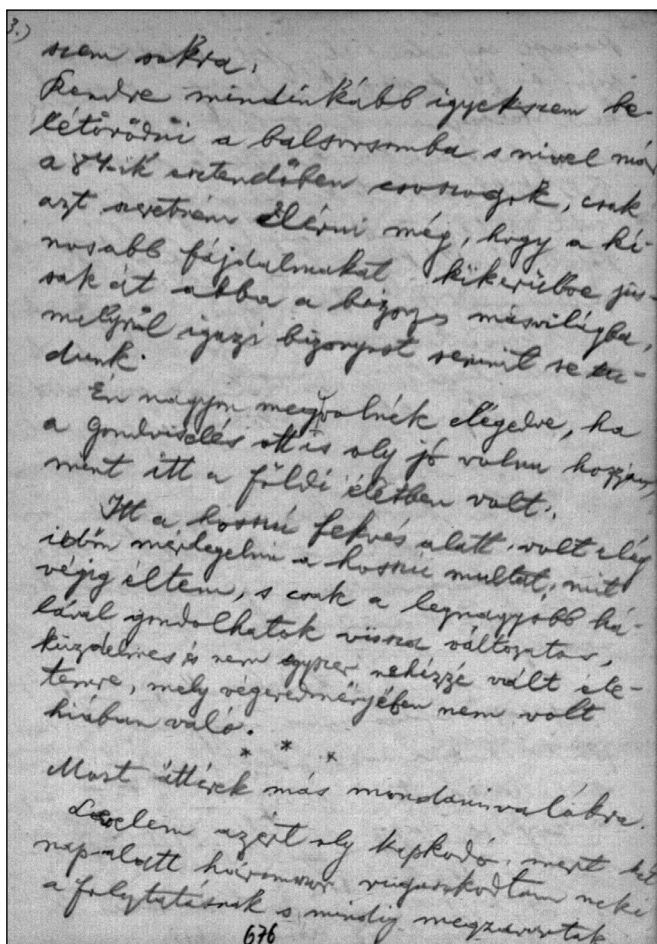
Hogy hány napra került haza a kórházból, az a rendelkezésünkre álló adatokból nem állapítható meg. De, hogy hazakerült vagy haza ment, az igen. Pontosabban azt tudjuk – hitelt érdemlően –, hogy 1960. december 31-én otthon volt, és e napot egyenesen ügyes-bajos dolgainak intézésével töltötte. Mindez a következőkből is kiderül.

Az 1961. évet azonban már kórházban töltötte.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

Gaal György az akkor történeteket az alábbiak szerint foglalta össze: „Mint a feljegyzésekből kiderül, 1961 januárjának elején feküdt Kelemen Lajos kórházba, 1963. február 18-ig kezelték ott, majd Csomoss János unokaöccse családjához került, az Attila út (Andrei Mureșanu utca) 16. számú házába, ahol július 29-én bekövetkezett haláláig ápolták.⁷

„[...] a kínosabb fájdalmakat kikerülve jussak át abba a bizonyos másvilágba, [...]” (Kelemen Lajos – Kelemen Miklósnak. Kolozsvár, 1961. december 7.)

⁷ Kelemen Lajos: Születtem Marosvásárhelyt. Önéletrajzi feljegyzések. A töredékekből összeállította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Gaal György. Kolozsvár, 1993, KOM-Press Korunk Baráti Társaság, 11.

Ugyanezen év december 19-én kelt, testvéröccsének, Miklósnak írt levelében arról emlékezett meg, hogy 12. hónapjába lépett ortopéd kórházi kezelésének. De az orvosok egyszer sem mondták neki ez idő alatt, hogy mi a baja. Jóllehet tisztában volt azzal, érezte, hogy élve aligha kerülhet már ki kezeik közül. Legfeljebb úgy bocsátják el pár napra, hogy a kórházon kívül halhasson meg (a kórházi halálozási statisztika javítása érdekében). Azt részletesen megírta, hogy hogyan, miként jutott ide. 1960 szilveszterén még egész nap járkálni valót intézte, és nem érzett semmi különösét. Másnap, 1961. január 1-én reggel támadt különös érzése. Öltözés közben „mintha a fejemből belülről hiányozna valami” – írta.⁸ Nem fáj semmije. Csak megkönnyebbült a feje, és mert nem tudott megszabadulni ettől a kellemetlen érzéstől, 20 ív papírt vett magához és egyenesen bevonult az ortopéd kórházba, hogy ha ez a rossz érzés nem múlna el, vagy növekedne, az orvosok kéznél legyenek. Alig pár szó után lefektették. Teljes nyugalmat és a lehető legkevesebb mozgást írták elő neki.⁹

Amit aztán annyira betartattak vele és ő ezúttal annyira szófogadónak bizonyult (ez is azt tanúsítja, hogy rendkívül elesett lehetett), hogy a harmadik hónap elteltével, térden alul, fél bénaságra jutott. Az orvosok ennek láttán rájöttek arra, hogy a beteg mozgáskorlátozását túlzásba vitték. Ezért aztán tornáztatni kezdték lábait, és a gyakorlatokat lényegében véglegesítették. Keserű humorral jegyezte meg a történetekkel összefüggésben, hogy tréningezéseivel futóbajnokká már nem nőheti ki magát. Tudta: immár nem viheti sokra. Nem tér vissza régi testi ereje. Beletörődött balsorsába, és megelégedett volna az egyszerű lábra állás lehetőségével, esetleg araszolva előrevivő csoszogással, totyogással. Reménykedett, hogy elkerülheti a kínos fájdalmakat, ha majd eljön az óra, hogy a másvilágra induljon. Fekvő állapota fogságában volt ideje végiggondolni hosszú, küzdelmes életét, és úgy ítélte meg, hogy az nem volt hiábavaló.¹⁰

Általában az sem ismert, hogy kórházba kerülése után mintegy hat héttel egyszer csak megnémult. Elvesztette beszélőképességét úgy, mint jó barátja, Bíró Vencel, nyugalmazott egyetemi tanár, életének utolsó heteiben.

Kelemen Lajos akkori fizikai állapotára, mentalitására, gondolkodásmódjára és kezelésének mikéntjére éles fényt vet annak ismerete, hogy ezt a hetekig tartó némaságot senki sem vette észre, és a beteg – bár tudatában volt helyzetének – nem jelezte senkinek. Szerencséjére néhány hét alatt elmúlt ez a több mint

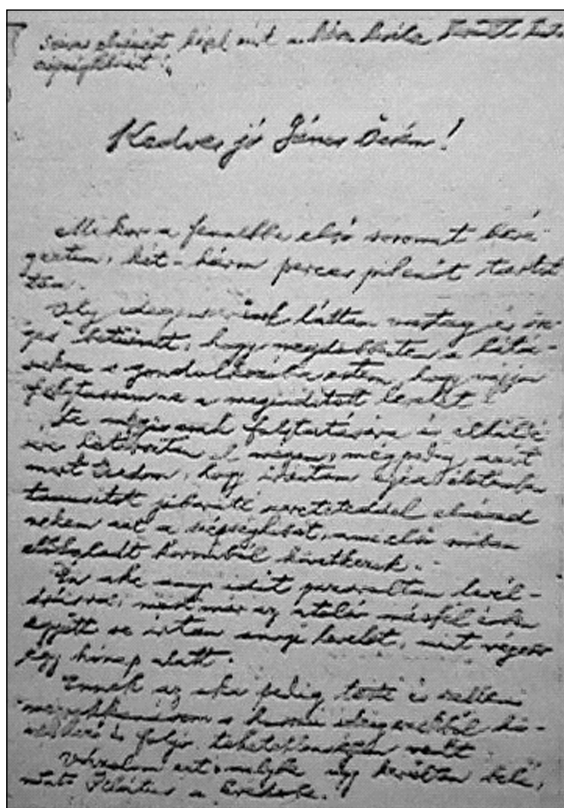
⁸ K. L. – K. M. 1961. júniusi levéltörödékének melléklete és K. L. – K. M. 1961. dec. 7.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

kellemetlen, helyesebben egyenesen tragikus helyzet. Valamiféle mikro-agyvérzése vagy múlt idegbenulása lehetett.¹¹

Kelemen Lajos levelei között – eddigi ismereteink szerint – mindösszesen egy olyan akad, amelyből az első látásra kitűnik a levélíró előregedése, testi gyengesége, betegsége. A kolozsvári ortopéd kórházban írta ezt Herepei Jánosnak,¹² 1962. augusztus 13-án. Jellegzetes írása ekkor idegenszerű volt. Maga is megdöbben a látványtól, a vastag és fáradtságtól szaggatott írásképtől, amely pontosan tükrözte lelki és fizikai állapotát. Vagyis, hogy gondolatainak rögzítése közben olykor percekig pihent. Utoljára 1962. szeptember 15-én írt nevezett barátjának.

„Mikor a fennebbi első soromat bevégeztem, két-három perces pihenőt tartottam. Oly idegenszerűnek láttam vastag és öreges betűimet, hogy megdöbbenem a látáson [...]” (Kelemen Lajos levele Herepei Jánosnak. Kolozsvár, 1962.)

¹¹ K. L. – K. M. 1962. december 13.

¹² Kelemen Lajos Herepei Jánosnak írott leveleit ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őrzi. Azt megelőzően, hogy az MTA Kézirattára állományába vette a leveleket, Bedőné Herepei Judit (Szeged), Herepei János leánya, lehetővé tette számomra, hogy tanulmányozzam az értékes korrespondenciát.

Abban a levélgyűjteményben pedig, amelyik Kelemen Miklóstól, Szegeden élő testvéröccsétől maradt ránk, a legkésőbből való levél, és 1962. december 13-án kelt.¹³ Ekkor már két éve volt annak, hogy „ágyőröző” állapotban kórházban élt. Miközben teljes bizonyossággal tudatában volt a lehetőségeknek, hogy bár tíz lépésnyi sétára sem lesz képes többé soha, és még jó, hogy nem járt sokkal rosszabbul. Ezért a maga mögött hagyott 86 évet így összegezte: „Én földi hivatásomat bevégeztem s mostani életem – Isten tudja miért – csak ráadás már.”¹⁴

Herepei Jánosnak Szabó T. Attila számolt be Kelemen Lajos kórházi kezeléséről, egészségi állapotáról, a visszafordíthatatlan elmúlás folyamatáról úgy, ahogy ő látta.¹⁵ Szabó T. Attila arra emlékezett, hogy agg tanítómestere hosszú hónapokon át a kórház lakója volt még 1961 decemberében. Itt azonban hiba csúszott a számításba, mert 1960-ról van szó. Mint utaltunk már rá: Kelemen Lajos egyik levele szerint újév napján, tehát 1961. január 1-én került ismét vissza a kórházba. Gaal György fent idézett helyen említést tesz arról, hogy Kelemen Lajos kórházba jutásának eseménytörténetére másként emlékezett, másként írta le, mint a hűséges tanítvány és barát, Szabó T. Attila később. Érdemes figyelembe venni és idézni ezt a jellemző variációt: „Úgy érte utol élete 83. évében az utcán a halál felé ragadó, alattomos betegség, amint egy Szilveszter-estén éppen a levéltárból, az ő Levéltárból hazafelé igyekezett. Az örökké, még a roskadozás éveiben is gyalog járó Kelemen Lajos a metsző fájdalomtól gyötörtén többé egy lépést sem tehetett; egyik – véletlenül arra vetődő – levéltári kutató gépkocsin vitte haza. Néhány nap múlva a kolozsvári ortopéd-kórházban biztosítottak a nagybeteg számára emberhez méltó környezetet és gondos ápolást.”¹⁶ Egy ideig teljes egykedvűségben, letargikus állapotban feküdt ott, és nehezen viselte el beteg társait, akik állandóan cserélődtek.

Abban az időben került spondilózisos fájdalmakkal Gy. Szabó Béla fametsző is ugyanabba a kórházba. Kelemen Lajost felvitték hozzá, odafektették a mellé levő ágyba, mert ismertté vált, hogy kölcsönösen nagyok kedvelték egymást. A neves művész jókedvű, tréfálkozó természete és gondoskodása az öreg tudósról jótékonyan hatott a betegre (pl. felhívta a kórházigazgató Fazakas János figyelmét Kelemen Lajos elhanyagoltságára), azaz annyira felvillanyozta őt, kedélyállapotát annyira helyrehozta, hogy végül szinte már a munkakedve is visz-

¹³ K. L. – K. M. 1962. december 13.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Bedőné Herepei Judit levele – Kálnoki Kis Tamásnak. Szeged, 1977. november 5.

¹⁶ Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. A bevezető tanulmányt írta Szabó T. Attila. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Bukarest, 1977, Kriterion Könyvkiadó, 15–16.

szatért. Az ízes tréfák és a gyógyszerek megtették a maguk hatását, aminek következtében Kelemen Lajos hozzákezdett – ki tudja hányadszor újra nekifogott – diákkori emlékei megírásához. Ez utóbbi feljegyzések adták a fundamentumát a Gaal György által közreadott kis kötetnek, a Születtem Marosvásárhelyt-nek.

Nyilvánvaló volt azonban, hogy az idős ember már szellemileg is megrokant. Ám nem annyira, hogy azt önmaga ne látta volna be. Ezért csak nehezen, lassan és rendszertelenül dolgozott. A megírt különálló lapokat nem számozta meg, aminek az lett a következménye, hogy rendjük gyakran felborult. Összerakosgatásuk pedig már nehezebbre esett. A segítséget azonban elutasította: nem engedte meg, hogy Szabó T. Attila legépeltesse a már megírt lapokat, amivel biztosíthatta volna az egész munkafolyamat rendjét és haladását. Makacs maroszáki székely maradt öreg korára is. Egyre inkább maga alá gyűrte az a szellemi vergődés, amely nagyszerű tanítványa szerint egy életen át elkísérve mindig foglyul ejtette őt alkotásakor, és ez most végérvénnyé vált, állandósult.

Orvosainak véleménye az volt: az ágyból már soha többé nem kelhet fel a beteg, mert lábai teljesen elerőtlenedtek, elsenyvedtek. Olyanná váltak combjai, mint amilyen egy gyengécske férfi alkarja lehetett. Emellett – egyes vélemények szerint – tuberkulotikus bokafekély is kínozza. Hiába tornáztatták, tornáztatta lábát napjában többször is, nem nyerte vissza régi erejét. Nem tudott lábra állni, és nem akadt olyan szakember, aki hitt volna ennek lehetőségében. A sors kifürkészhetetlen szeszélye folytán, avagy a természet törvényszerűségeiből következően örök türelmetlensége most átmenetileg megtréfálta őt, mert a híradások szerint csodálatos önuralommal viselte állapotát. Nem panaszkodott. Megbékélt vele. Ha kérdezték, azt felelte: jól van. Vagy legfeljebb nem vagyok rosszul-lal válaszolt. Teljes megelégedéssel, megnyugvással vette tudomásul az egész napos tétlenkedést, hiszen mi mást tehetett. Tisztában volt azzal, hogy az emberi szervezet mechanizmusának működésével szemben már nincs esélye, miközben állapotja testileg és szellemileg egyaránt rohamosan hanyatlott.

Az alapvető gondot egyre inkább az okozta a hozzá közelállók számára, hogy mi lesz vele, ha kórházi tartózkodását nem sikerül állandósítani, a krónikus betegellátás intézményes formáinak ismeretlensége miatt. Hiszen Fazakas igazgató jóindulata kevésnek bizonyulhat a szigorú szabályok áthágásához. Szerencsésévé vált a szerencsétlenségben, hogy a 80. életévében neki adományozott I. osztályú munkaérendemrend kivételes elbánás reményével kecsegtetett.

Közben változatlanul nagy tisztelet és féltő érdeklődés övezte személyét. Látozója is számos akadt. Kedves, jó emberek és hű tanítványok, meg barátok, csakúgy, mint kellemetlen kíváncsiskodók. Sajnos még olyan is, aki azt remélte, hogy maradék pénzétől foszthatja meg az elaggott szerencsétlent. Megvetéssel

említette egy helyen ennek az embernek a nevét, és nem az elajándékozott pár száz leit sajnálta, hanem azon szomorkodott, hogy egy ideig jóhiszeműségében, naivságában még patronálta is ezt az embert, és hagyta, hogy akkor az orránál fogva vezessék.

Segíteni Kelemen Lajos állapotán már nem lehetett. A halálos vergődés megkezdődött. Az egyetlen tennivaló felvidítása volt; egy-egy anekdotával, mulatságos történettel néha sikerült is, mert olykor az oldalát fogta nevetésben. Közben fájdalmai voltak. Lefogyott, és szokatlan mértékben elő-előtört türelmetlenkedése. Meg az örök aggodalom, gond, mi lesz, ha a kórházat el kell hagynia. Mert a lakása egy lyuk szoba volt a Monostori úti Jancsó-házban. Alkalmatlan és méltatlan egy ágyhoz kötött ember céljára. Csak az nem derült ki, hogy ki fog róla gondoskodni, ha hazakerül. Nővéreivel egymást eltűró viszonyban sem volt, és a város elhagyása esetében szóba sem jöhetett. De szóba került az egyház. Kiss Elek püspök nevét emlegették ilyen összefüggésben, hiszen az agg tudóst már életében a nagy unitáriusok közé sorolták sokan. Azt emlegették, hogy ő az unitáriusok legnagyobb élő személyisége, sőt, visszafelé is Brassai Sámuelig, aligha lehet találni hozzá hasonl(íthat)ót.

Életének utolsó fejezete halála előtt tíz nappal kezdődött. Urémiás jellegű bántalmak léptek fel nála. Nyelvének mozgását és a nyelő izmokat kisebb agyvérzés bénította meg. Tíz napig semmit nem evett. Naponta néhány kávéskanálnyi vizet vett csak magához. Nagyon csendes volt, és észrevétlenül szállt ki belőle az utolsó lehelet. Éppen Debreceni László, a hű tanítvány tartózkodott nála. Rendezgette iratait, amikor az ágyra nézve egyszer csak azt látta, hogy Kelemen Lajosnak leesett az álla, és 1963. július 29-én csendben „eltávozott”.

Mégsem kórházban halt meg. Mintegy kétévnyi kórházi ápolás után Csomóss János és családja vette az elesett, beteg öregembert magához. Egybehangzó vélemények szerint nagy-nagy szeretettel bántak vele, és odaadóan, példamutatóan gondozták. Csomóss János mezőgazdász, anyai ágon unokaöccse volt Kelemen Lajosnak.

Dr. Imre Lajos kolozsvári református teológiai professzor többször meglátogatta a nagybeteget. Ő azt jegyezte fel róla, hogy legendás memóriájának romlása egy évvel halála előtt rohamléptékké kezdődött meg. Oly annyira, hogy az utolsó félévben egy órán belül kétszer felejtette el, miről volt szó közöttük néhány perccel korábban. Elejtette a beszéd fonalát. Mégis lehetett társalogni vele, és örvendezett, ha valaki felkereste őt. Imre Lajos rendszeresen csütörtökönként látogatta meg. Megcsodálta a szó régi, szép értelmében vett „együgyű”, gyermeki lelkületét, amellyel életében körülvette a rászoruló élőlényeket, apró állatokat, macskákat, galambokat. Ez a rengeteg tudású ember az élet legkisebb megnyil-

vánulásainak, a természet aprócska, jelentéktelen dolgainak is örülni tudott. Imre professzor három nappal Kelemen Lajos halála előtt, július 26-án találkozott utoljára vele. Akkor beszélni már nem tudott. Egy héttel korábban is alig, de még intett a kezével és elmosolyodott.

Földi maradványait a kolozsvári unitárius templomban ravatalozták fel. Dr. Kovács Lajos főjegyző és dr. Kiss Elek püspök templomi, a sírnál Sebe Ferenc lelkes és Darkó Béla esperes, a szülőváros, Marosvásárhely nevében temetési szerartartási beszédekkel és imával, P. Szentmártoni Kálmán, a megszüntetett Unitárius Irodalmi Társaság, Ferencz József a hívek nevében adták meg a végtiszteességet a mintegy háromévtizednyi gyötrelem után elhunyt tudós főgondnoknak. Mihail Dan és Bodor András az Egyetem, valamint a tanítványok, Ladó Lajos pedig az alkalmazottak nevében búcsúztak tőle. 1963. augusztus 1-jén temették.

Haláláról az Unitárius Egyház adott ki gyászjelentést.

A helyi lapok nem tudatták elhunytát. Mégis mindenki megsiratta őt. Nem csak az unitáriusoknál, de Szent Mihály egyházában is zúgtak a harangok. A város historikusát búcsúztatták.

Akkor mindössze a Magyar Rádió és egy-két budapesti napilap emlékezett meg róla néhány sorban, pl. így: „Elhunyt Kelemen Lajos, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, a Román Népköztársaság neves történésze, 86 éves korában Kolozsvárott. Kelemen Lajos nagy érdemeket szerzett a történetírásban, a két világháború között az Erdélyi Múzeum Levéltárának vezetője volt.”

A magyarországi szakfolyóiratok közül a Magyar Tudomány, a Századok, a Műemlékvédelem, a Levéltári Közlemények és az Ethnographia közöltek méltató írásokat a 20. századi erdélyi magyar történetkutatás legkimagaslóbb alakjáról, 1963. és 1964. évfolyamaikban. Neves történészek, szaktudósok, egykori munkatársak tisztelegtek emléke előtt: Benda Kálmán, Entz Géza, Bónis György, Hegyi Miklós.

Temetésén kifejezésre jutott az elismerés és a főhajtás azért, amiért személyválogatás nélkül állott rendelkezésére mindenkinek.

Tudáskincsekkel megrakott gálya süllyedt a házsongárdi sírba vele.

Id. Gyeró Dávid

Köszöntő a Berde-serleggel a 2013. évi főtanácsi ülés közébédjén¹

Főtisztelendő Főtanács!

Nem könnyű ma Berde Mózsáról újat szólnom, hiszen egyházunk jövőjének könyvek, táblák, kopjafák állítanak emléket. Egyházunknak sok más jelese is volt, akik szellemi vagy anyagi kincsekkel gazdagították, de kevés olyan, aki élete munkáját egyházának s a közművelődésnek szentelte. Én két oldalról méltatom ma munkásságát: mint hazafit, és mint egyházának tudós jövőjét.

Pár szót a gyökerekről: a Berdek Bethlen Gábortól 1615-ben kaptak nemesi levelet. A Háromszékre, Szentiván-Laborfalvára költözött Gergely volt a Berdek törzsatyja. Idős Berde Mózes határőr lett, a francia háborút is végigharcolta. Berde Mózsza a család egyetlen gyermeke volt. A szentiváni falusi iskolát a székelykeresztúri unitárius gimnázium követte, majd a kolozsvári diákevek, ahol 1837-ben kitűnő minősítéssel végzett. A kolozsvári esztendő, Dániel Elek későbbi főgondnok barátsága nagy hatással volt rá. Dániel Elek tevékenysége, az egyház és az ország vezető fiaival való tanácskozás, a közügyek miatti aggodás igazi közéleti személyiséggé formálta.

Marosvásárhelyen jogi tanulmányokat folytatott, ügyvédi diplomát szerzett, majd 1841-ben Kolozsváron megkezdte az ügyvédi gyakorlatot. 1848-ra már kifejezett egyéniség volt. Képességei, tudása, jó tulajdonságai vezető helyre színlították, Sepsiszentgyörgyön képviselőnek választották. Az Unió lelkes híveként törvényjavaslatot dolgozott ki Erdély és Magyarország egyesítéséről. Kormánybiztosnak küldték Háromszékre, ahol feladata volt megelőzni minden Unió elleni bujtotatást, és felszerelni a nemzetőrséget. Akarata józan okossággal párosult, fő jelleme a mértékletesség maradt.

Amikor Háromszéken megalakult a honvédelmi bizottság, tevékenységében mint kormánybiztos mindent ő irányított. Ékesszólása híres volt, óvatossága a béke fenntartására irányult. Ő az agyagfalvi lelkesedés korában is mérsékelt maradt, s arra intett: előbb szervezkedni kell, s csak aztán harcba ugrani. Sajnos az agyagfalvi szervezetlen sereg Marosvásárhelynél vereséget szenvedett. Ekkortól

¹ Elhangzott Kolozsváron, 2013. június 28-án.

lett fontos a forradalomnak a háromszéki mozgalom, a szabadságharc becsületét Gábor Áron és társai életükkel mentették. Berde 1849. január 2-án a békére hivatkozva félrevonult. Később a kolozsvári főhatóság Szászföldre küldte kormánybiztosnak. A forradalom végén, amikor újra szükség volt rá, a közlekedési minisztérium tanácsosává nevezték ki.

Az osztrák bosszúállás idején, Világos után előbb bujkált, majd Pesten feladta magát. Ekkor írta Dániel Gábornak: „Jó kedvvel nézek szembe sorsommal... megtörve nem vagyok, lelkem tiszta.” Először kötél általi halálra ítélték, amit négy évi jozefstadti fogságra váltottak. Fogsága alatt nyelveket tanult, angol, francia íróktól nemzetgazdaságról és mezőgazdaságról olvasott. A fogságból 1856-ban szabadult, gazdálkodni kezdett, és újra a haza jobb sorsáért küzdők sorába áll. Reálpolitikus lévén, a kiegyezés híve volt. Nem kereste a parlamenti sikereket, egyetlen parlamenti beszédében 1868-ban az unitárius egyház állami segélyezését sürgette. Különös gondja volt az iskolák vagyonának megtartására. Mindig kiállt az unitáriusok és a székelység ügyei mellett. „Az embernek mindig saját lelkiismerete a legjobb barátja és vezére!” – vallotta.

Talán ezért is vonult vissza a politikai életből, és inkább a magyar művelődés és az ifjúság nevelésének emelése foglalkoztatta. 1871-ben szülei végrendeletet írtak, vagyonukat a szentiváni egyházközségre hagyták. Berde ekkor írta szüleinek, hogy az ő célja is az, mint a szülőké: vagyonát közművelődési célra adományozni, mert szívügye a magyar műveltség előmozdítása. Berdének Széchenyi volt az egyik eszményképe, mert benne is az aktív, építő akarat munkálkodott. A tudomány felfegyverzett szemével látott, és amíg mások dínom dánomoztak, ő dolgozott és vagyont gyűjtött. „A vagyon csak arra jó, hogy birtokosa általa független lehessen és a fölöslegből jót tehessen” – vallotta.

Három végrendeletet is készített, az utolsót így fejezte be: „Kora ifjúságomtól egy gondolat táplált, felsegíteni szegény vallásközösségemet, könnyíteni az utat a tanuló ifjúságnak... s ha ez sikerült valamennyire, örömmel és Istennek hálát adva halok meg.” S hogy mennyire az ifjúságot, a tudást, a jövőt akarta építeni, bizonyítja a mintegy kétszáz tanuló mindennapi kenyeréről való gondoskodás – a Berde-cipó. Azt kívánta, bár maradna meg a hagyományos áldozatkészesség és takarékoság szelleme, amely sok időn át fenntartója volt egyházunknak.

Kedves Testvéreim! Berde Mózsia is jól látta vagyonától, iskoláitól megfosztott közösségünk szomorú sorsát, s tudta, hogy a kiút a megmaradáshoz bennünk kell megszülessen. A mai fenyegető gazdasági válság, az egymástól és közösségeinktől való elidegenedés próbára teszi a mi hitünket is, egyházunk jövőjét is. Szükségünk van a múltból táplálkozni, hogy erősítsük a közösségünkhöz való tartozás felelősségét. A ma végzett munkánk is gyermekeink, ifjúságunk jöven-

dőjét biztosítja. Egyházunk történelme bizonyítja, hogy minden korszak kitermelte a megmaradásunkat biztosító vezetőket, sőt mellettük volt mindig az unitárius ember hite, áldozata és egyházszeretete is.

Ma vajon hogyan viszonyulunk Berde Mózsa szelleméhez? A közért való fáradozása, áldozathozása példaértékű... De vajon fog-e rajtunk a jó példa? Baj, ha csak feléljük Berde Mózsa cipóját, és nem gondoskodunk új cipóról, akár szellemi cipó legyen is az. Ma is vannak tehetős vezetőink, de ebben az önző világban sokan elfelejtjük a Berde-féle indíttatást, elfelejtjük, honnan indultunk, s mivel tartozunk tanítóinknak, iskoláinknak, papjainknak, egyházunknak.

Közösségünknek szüksége van az új Berdékre – s itt nem csak az anyagi jótevőkre gondolok, hanem a mindenkori áldozathozókra. Illesse tisztelet azokat, akik egyházunkat, iskoláinkat, ifjúságunkat irányítják, s jövőt teremtenek egyházunknak. Ha ifjúságunk tanulhat, tudásában gyarapodhat, megmarad istenhitében is. Akkor pedig az ezen munkálkodók is letettek legalább egy apró Berdecipót az élet asztalára, és ezáltal igazolják, hogy Berde Mózsa példája, áldozata nem volt hiábavaló.

Isten áldása legyen közösségünkön, s rendelje ki ma is az egyházhoz ragaszkodó, érte áldozatot vállalni tudó világi és lelkészi vezetőket. Berde Mózsa példája pedig vezessen, buzdítson munkánkban mindannyiunkat! Erre emelem a Berde-serleget!

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Jánosfalvi Sándor István

A gyepesi új orgona felszentelésére 1844-ben, október 13-án (oráció)

Amióta ezen szent hajlékban nem jártam, egy új orgona építtetett, mint látom ide, mely ennek nem csak ékességét nagy mértékben nevelte, de mint hiszem, nevelni fogja az ebben Istent tisztelő híveknek buzgóságát is. Az új személyek legelső találkozásakor és ismerkedésakor egymást köszönteni, megáldani és szentelni szokták. Éppen ezt tehetik, sőt szokták is tenni a személyek az érzéketlen, de nevezetes új dolgokkal is, midőn azokat, mint elkészülteket legelsőbben látják, s legelsőbben fogják használat alá, tudniillik, mint egy köszöntik, megáldják, s azon hasznos végre, a melyre rendeltettek felszentelik. Így szentelték fel a régiek nem csak királyokat, papokat és más fontos hivatalú személyeket, de még a szent célra szánt oktalan állatokat is. Sőt, így szentelték fel nem csak az élő oktalan állatokat, de még a szent végekre alkotott érzéketlen dolgokat, mint példának okáért oltárokat: 4Móz 7,84-88,¹ templomokat 1Kir 8,63,² város kőfalait Neh 12,27,³

¹ 4Móz 7,84-88 „Ez volt az áldozat az oltár felszentelésére, a napon, a melyen felkenetett, az Izráelnek fejedelmeitől. Tizenkét ezüst tál, tizenkét ezüst medence, tizenkét arany csésze. Száz és harminc sekel súlyú vala egy ezüst tál, egy ezüst medence pedig hetven sekel súlyú; az edények minden ezüstje: kétezer négyszáz sekel, a szent sekel szerint; Tizenkét arany csésze, füstölő szerekkel, tíz-tíz sekel súlyú vala egy-egy csésze, a szent sekel szerint: A csészéknek minden aranya: százhusz sekel. Az egészen égőáldozatra való minden barom: tizenkét tulok, tizenkét kos, esztendőös bárány tizenkettő, a hozzájuk való ételáldozatokkal, és tizenkét kecskebak bűnért való áldozatul. A hálaadó áldozatra való minden barom pedig: huszonnégy tulok, hatvan kos, hatvan bak, esztendőös bárány hatvan. Ez volt az oltár felszentelésére való áldozat, minekutána felkenetett volt.”

² 1Kir 8,63 „És Salamon áldozék hálaadó áldozatul, a melyet áldozék az Úrnak: huszonkétezer ökröt, százhúszezer juhot. És e képen szentelék fel az Úr házát a király és az Izráel minden fiai.”

³ Neh 12,27 „Jeruzsálem kőfalának felszentelésekor pedig fölkeresék a Lévitákat minden ő helyeiken, hogy behozzák őket Jeruzsálembe, hogy véghezvigyék a felszentelést örömmel és hálaadással és énekléssel, cimbalmokkal, lantokkal és citerákkal.”

sőt az új lakóházakat és újonnan ültetett szőlőket is stb. 5Móz 22,8–9,⁴ s azt így szoktuk mi is, ezen szent példák nyomán ma is felszentelni templomainkat, harangjainkat, koronáinkat, orgonáinkat, s egyéb dolgainkat is avégre, hogy ezen szent és kegyes ceremónia által nyilvánvalóvá tegyük azt, miszerint azokat valósággal és híven fogjuk és kívánjuk használni nem egyéb, hanem csupán azon jó és üdvösséges célra, melyre intéztettek, s hogy ezen szent és kegyes ceremónia által mi magunkat is mintegy elkötelezzük arra, miszerint mi magunk is, előbb mi magunkat megszentelvén, méltóképpen, s nem csak külső ceremóniával, hanem belső lelki buzgósággal fogunk azokkal a felszentelt dolgokkal élni a meghatározott célokra.

És íme nagyérdemű szép gyülekezet! Éppen ezért hívtam meg én is e mai napra, s éppen ezért állottam fel ezen szent székbe, hogy a kifejezett szép értelemben ezen új orgonát, mellyel legelőbb most találkoztam, és amely ünnepélyesen legelőbb most szólala meg, nem csak a magam, de ezen nemes megyének, sőt ezen díszes népségnek képében és nevében megköszöntsem, megáldjam s Istennek dicséretére felszenteljem. Mely kötelességet amidőn teljesítek, mit tehetnék célarányosabbat, mintha:

I. Az orgonának eredetéről szólok említés tevéen egy-két szóval némely nevezetesebb orgonákról is. Mintha,

II. Az orgonának, mint muzsikának az isteni tiszteletben is létező szívre ható erejéről értekezem; s mintha végre,

III. Azt tanítom, hogy ezzel, vagy e mellett miképpen kell dicsérni az Istent?

Ez úgy hiszem, hogyha az időnek rövideége miatt a kifejtéssel nem éppen úgyis, de a feltételekkel tökéletesen meg lehettek elégedve.

I. Lássuk az orgonáknak eredetéről, s némely nevezetesebb orgonákról.

Az orgonákról már nagyon emlékezet a szent Dávid idejében is, mert éppen ő buzdítja erre a népet: Dicséritek az Urat orgonákkal! Zsolt 150,3–5⁵ tehát eszerint, mint oly eszközökről, melyeket több muzsikákkal együtt isteni tisztelet-

⁴ 5Móz 22,8–9 „Ha új házat építesz, házfedeledre korlátot csinálj, hogy vérral ne terheld a te házat, ha valaki leesik arról. Ne vess a te szőlőbe kétféle magot, hogy fertőzötté ne legyen az egész: a mag, a melyet elvetsz és a szőlőnek termése.”

⁵ Zsolt 150,3–5 „Dicséritek őt kürt-zengéssel; dicséritek őt hárfán és cziterán; Dicséritek őt dobbal és tánczczal, dicséritek őt hegedűkkel és fuvolával; Dicséritek őt hangos czimbalommal, dicséritek őt harsogó czimbalommal.”

re használtak. De hogy az milyen lett legyen valósággal, még a leggondosabb zsidó régiségnyomozók sem mondják tisztán. Annyi bizonyos Calmet⁶ s Pfeiffer⁷ híres régiségnyomozók után, hogy azok is sípokból állottak, melyek közül egyik rövidebb levén, mint a másik, természetesen egyik vékonyabb, a másik vastagabb hangot adtak, s mint az úgynevezett pánsípok egymás mellé lévén rakva és illesztve ragasztással ajakaiban futkostatva úgy fűtták, mint a likas kulcsokat szokták az enyelgő gyermekek. S ily móddal ezeknek formájukat az említett tudósok le is festették, hogy annak bár általuk is csak képzelt formájáról némi nemű megfogást adjanak. De éppen ezen festésből bizonyos az is, hogy a fennforgó régi zsidó orgona nem a mai szerint volt szerkesztetve. A mai orgonának feltalálói (csakugyan a réginek nyomán) a görögök voltak, mely újabb bizonyossága annak, hogy a világnak legdicsebb nemzete a görög nemzet volt, honnan mint egy bölcsöből, minden szép kikölt. Már a hetedik században általhozták azt Franciaországba és Olaszországba is, mert Pipinnek és Nagy Károlynak küldöttek a görögök ajándékban effélét, de amely legelőbb csak házi mulatságra használtatott, mint a mai Verklik, vagy forgató síp muzsikák, s Vitalián pápa volt legelső, ki alatt azok a templomba be is vitettek, s isteni tiszteletben használtattak. De ekkor még nagyon tökéletlenek voltak, mert csak dúr, vagy kemény, vagyis csak egész hangokból állottak egyetlen egy mutáció, vagyis minden több változat nélkül egyetlen egy álló sor hangra, s oly szélesek és kemények voltak a klaviatúrák, vagy tasztok, hogy azokat ököllel lehetett, s kellett is verni. Innen maradt fenn mára is azon kitétel: „verni az orgonát”. A tizenegyedik században a németek voltak azok kik nagyobb tökéletességre vitték, mert ők a mól, vagyis fél-, lágy hangokat is hozzáadták s több mutáció, változatokra is csináltak sípokat, de mégis még mind tökéletesség nélkül voltak, mert szinte minden mutáció, vagy változatra külön fúvó szolgált, amint azt sok régi orgonánál ma is láthatni. A pedalet, vagy lábbal tapostató menydörgéshez hasonló rettenetes, de felséges vastag bass hangokat adó tasztokat, vagy klaviatúrákat 1440 körül egy Bernhard nevű német fi, a velencei dogénak udvari orgonása találta fel. Míg végre a tizenhetedik században Förner Kerestély⁸ nevű, ugyancsak német fi, oly nagy tökéletességre vitte azt, hogy annál nagyobbra még senki se eddig, hanem ma is azon ponton áll. Ezen tökéletesség szerint készítetve már a legnagyobb és leghíresebb orgona az egész világon, a világ legnagyobb és leghíresebb templomában, tudniillik a római

⁶ Calmet, Antoine Augustin, (1672–1757), a francia bencés szerzetes, tudós.

⁷ Pfeiffer, August Friedrich (1748–1817) evangélikus lelkész, tudós.

⁸ Christian Förner (1609–1678), német orgonaépítő, tudós, feltaláló. Nevéhez fűződik többek között az orgonaépítésben ma is használt légnyomásmérő „Förner szélskála”.

Szent Péter templomban van, mely 100 mutáció, vagy változatos, s igazi bámulás tárgya, valamint hangja, úgy alkotmányára nézve is. Azután a sevillai spanyol-, és a merseburgi Szászországban, mindkettő 5000 síppal. Aztán a strassburgi és bécsi Németországban, s a boroszlói Sziléziában és pesti Magyarországon. Itt Erdélyben a berlini híres orgonamester Bucholtz⁹ által csak mostanában épített brassói szász orgona, mely 72 mutáció, vagy változatos, s az említettek közül akármelyik mellett dicsőséggel megállhat. Továbbá a gyulafehérvári püspöki templomban lévő 40 mutáció és a néhai derék honfi, s híres orgonamester Metz¹⁰ által városa számára remekbecsínált berethalmi 42 változatos, s több más muzsikát különben is az extremumig kedvelő nagy szász városokban és falukban lévők említést érdemel ezek mellett a kézdivásárhelyi kantai nem annyiban nagy, mint mesterséges csinálattú, s fekvő sípjairól nevezetes Barát orgona is mit egy híres olasz készítő itt még utánozni senki se tudta. Nálunk egység hívőknel az orgona a négy bevett vallások között legkésőbbre, tudniillik csak 1798-ban jött be és így valamint legrégebb, úgy még eddig elé legnagyobb és legjobb is a Maetz által csinált kolozsvári anyateplomunkban lévő 16 mutáció. Azután, a toroczkai figyelmet érdemlőbb és végre a kicsinysége mellett is a kolozsvári után egész státusunkban legjobb-nemrég készített bölöni. Ezekon kívül, alig még egyet-kettőt kivéve, fájdalmas bosszankodással kell megvallanunk – kik ahhoz többecsét értünk azt, hogy a mostanság elszaporodott számos orgonák közt is, csak közepeszerű jóságút is alig lehet egyet-kettőt találni. Azhonnán inkább lehet bizonyára sajnálni azt a sok pénzt, amit a megyék – elhagyván más szükségesebb építéseket – ezekbe beléverték, mintsem gyönyörködni azokban. Így látván elsőben az orgonáknak eredetéről, lássunk már valamit

II. Az orgonának, mint muzsikának az isteni tiszteletben is létező szívre ható erejéről.

Minden muzsikáról tudnunk kell azt, miszerint azokban a hang úgy formálódik a természet tan szerint, hogy azoknak akár oldalaiban létező szálak fa húrjai, vagy rostjai, mint a fúvó muzsikákban – akár bél, vagy rézhúrjai –, mint által-

⁹ A brassói Fekete Templom nagy orgonáját a berlini Carl August Buchholz építette 1836–1839 között. A Buchholz család körülbelül 140 orgonát épített, ezek között délkelet Európa legnagyobb, négyezer sípot számláló, négymanuálos, hatvanhárom hangregiszteres orgonáját. Feltehetően a brassói faorgona az egyetlen Buchholz-orgona, amely eredeti állapotában megmaradt.

¹⁰ Samuel Joseph Maetz (Holcmány, 1760 – Berethalom, 1826) erdélyi szász orgona-építő mester.

jában minden pengethető, vagy vonóval vonató muzsikákban a levegőnek reáfúvódása, vagy körülötte való megreszkettetése által megérdekeltenek, megrázattanak. Már most így értvén ezt, tudnunk kell azt is, hogy az emberi testben is éppen ilyen húrok, mégpedig érzékeny húrok vannak, melyek éppen úgy illettenek meg a muzsika hangjaitól, mint a muzsika hangjai a külső levegő érdekeltesésétől. Innen van az, hogy valamint egy húr, vagy ürességgel és likakkal ellátott muzsika sincs a világon, mely a levegőnek ügyes alkalmaztatása által hangot ne adjon: úgy egy érzékenységgel felruházott ember sincs olyan, mely a muzsikának hangjai által ne érdekeltesék. Azzal a különbséggel mindazonáltal, hogy valamint a finomabb matériájú, vagy húrú muzsikák finomabb hangot adnak, úgy az ifjabb s a finomabb érzésű emberek is inkább érdekeltenek. Ellenben, valamint a durvább és elrepedt fúvó, vagy vastagabb húrú muzsikák durvább hangot adnak, vagy éppen nem is szólanak, úgy az elfásult és eltaplósult idegű vén emberek is kevésbé érdekeltenek a muzsika által. Innen van az, hogy az ifjak oly erősen szeretik a muzsikát, mert azoknak még friss és finom érzékenységeik inkább érdekeltenek, az öregeknek pedig szinte minden muzsika olyanná válik végre, mintha csak deszka kertet reszelnének, vagy dörgetnének. Azonban tudnunk kell azt is, hogy valamint a legfinomabbul elkészített jó muzsikai eszköz is csak a jól muzsikálni tudó mesterek kezei közt szól jól és szépen: úgy a legfinomabb érzékenységű és ízlésű ifjú szív is csak a szép és jó muzsikától érdekeltesetik s ingereltethetik valamire. S amint nincs szebb a szép muzsikánál akármiféle nemű légyen az, úgy nincsen fülbosszantóbb, mint a rossz muzsika, mert amidőn amaz éppen olyan a fülnek, mint a tokai mazsola szőlő az ízlésnek: ez éppen olyan a fülnek, mint a legvadabb savanyú egres az ízlésnek. Innen méltán költetett a régiekről, hogy az Arion sípjára a delfinek megszelídülnek, s az Orpheusz muzsikájára a fák és kövek táncolnak, mert azok igen felséges muzsikák voltak. De méltán költetett az is, hogy a Bacchák és Faunok szörnyű ordításaira és kurjongató fertelmes muzsikájukra és éneklésére még a vadak is idétlent szültek, s a Nymfák, kik fülüket be nem dughatták megbetegedtek, mert azok igen-igen rútak lehettek. Tudta a muzsikának ezen erejét I. Amurates minden esetre, s éppen azért hozta be táborába a török muzsikát, hogy azáltal tetszése szerint, most harcra gyűlassza, majd a dühösségből, ha szükség, szelídítse katonáit. De tudjuk mi magunk is, mert midőn szép muzsikálást hallunk, egészen elragadtatunk, vagy szerelemre, vagy kegyes buzgóságra, vagy vidámságra, vagy szomorúságra, stb. a szerint amilyen a muzsikának neme, vagy természete, egyik egyre, másik másra lévén alkalmas. Mikor pedig nyomorult kontár kezek muzsikálását halljuk olyan, amint szoktuk mondani, mintha hajunkat tépnék. Így értvén ezeket, tisztán átláthatjuk, mennyi erővel bírjon, vagy mennyi hasznot

tégyen az isteni tiszteletben is a muzsika, s ezek között kiváltképpen az orgona, mely a maga eredeti természete szerint nem is tud egyéb, mint csupán kegyes és buzgó érzéseket gerjeszteni a szívben, tudniillik nem csak felbuzdítja, de csak nem egészen elolvasztja, s Istenhez emeli a kegyes és érzékeny lelkeket, kivált, ha mind az eszköz, mind a muzsikus jó és ha szép énekléssel van egybekötve. Ellenben csak bosszantja, botránkoztatja, vagy gúny nevetésre indítja az embert, ha ezek közül egyik se jó. Valamint azt is érthetjük innen, mennyire kell törekedni a megyéknek, sőt előjáróknak is azon, hogy mind az orgonák, mind az orgonisták és kántorok a lehetőségig jók legyenek, s mennyire el kell távoztatni azokat, amelyek, és akik ily tulajdonsággal nem bírnak. Azhonnán bártan kimondom azt is, hogy sokkal jobb elleni hitvány muzsika és muzsikus nélkül, mint azokkal kínlódni, vesződni és nyomorogni. De lássuk meg már végre

III. Miként kell Istent dicsérni a legjobb orgona mellett is?

Sokan azt mondják: az Istent tulajdonképpen nem az érzéketlen orgonának, hanem az érzékeny embernek kell dicsérni, s ötet is nem az orgona hangjának, hanem az Isten jósága stb. s az meggondolásából származott elmélkedésnek és érzésnek kell felbuzdítani, mert amely embert nem ezek, hanem külső eszközök buzdítanak, az olyanoknak buzgóságok csak olyan, mint a részeg embereké, kiket nem is józan megfontolás, hanem a bor, vagy pálinka szesze tesz szelíddé, nyájassá, érzékennyé, s buzdít sok áldáskodásra. Azhonnán valósággal vannak is egész felekezetek, melyek még máig sem vették be az orgonát. Magában a mi felekezetünkben is 1798-ban alig lehet az orgonát kolozsvári templomunkba bevinni, az ily módon gondolkozók miatt, sőt magában az orgonákkal egész a bujálkodásig buzgólkodó Római Katolikus Anyaszentegyházban is éppen ezen gondolkozási elvből, ama fennebb említett római nagy orgonával sohase szabad orgonálni, mikor a pápa maga jelen van, úgy mint akinek csupa lelkieket kedvelni kellett szentsége tiltja és meg nem szenvedheti a külső testi buzgóságra indító eszközöket, azt tartván Istenhez illőbbnek, hogy az emberek igaz és tiszta eredeti buzgóságának önnön magából kell kitelni, nem pedig külsőktől kölcsönöztetni, mely lelki szegénységet jelent stb. S meg is kell vallani, hogy sok igaz is van ebben, mint azt a tapasztalás is bizonyít, hogy ahol orgona nincs, ott többnyire igen felségesen énekelnek az emberek, ahol pedig orgona van, ott többnyire néma a nép, s az Isten dicsérését és éneklést az orgonára bízva, mely ha vagy egyszer a fúvók lejárása miatt fennakad, nevetségesen lehet hallani a csak imitt-amott, egy-két ember által nyifogó némaságot, mely közt alig várja az ember, hogy az orgona ismét meginduljon, mintha anélkül soha többé el nem lehetne, s

Istent nem tisztelhetne. S pedig miként tiszteli ezzel is? Meg szokja az ember végre ennek is egyforma hangjait kivált, ha visszaélve mindig és pedig mindig a maga egész tehetségében használják, s végre oly unalmassá válik, hogy a szív viszont valami mást, ujjat kívánna, mert ettől többé éppen úgy nem érdekeltetik, mint a sokáig mezítláb járónak talpa a föld göröngyeitől. Azonban mindezek mellett is csakugyan nem lehet egészen tagadni az orgona hasznát is, ha azzal szépen, rendesen és okosan élnek az emberek, mert az ember nem csak lélekből, hanem testből is áll, következésképp a test erőtlén lévén szüksége van neki a külső erősítő szerekre is. De éppen így szüksége van a léleknek is, míg az erőtlén testtel van egybekötve, mert mindaddig ő is erőtlén. Mik lehetnének tehát az erőtlenség esetében mind a testet, mind a lelket erősítő eszközök egyebek, mint a külső eszközök? S ha ezekkel élünk, vajon hiba-e, véték-e az? Sőt az nem éppen dicséretes-e inkább? Lám, az elerőtlenült testet a bor, a betegest az orvosság, a gyenge és tántorgó öreget a pálca vagy istáp segíti, sőt szükség, hogy segítse, melyeket nem használni véték volna. Így a lelket a hathatós és ékesszólással mondott beszéd, s a szívet és alvó érzékeket a muzsika, a szerelmet a kedvelt szép személy látása stb., az ingerli, holott ezek nélkül egyik sem ingerlődött volna, sőt maguk az apostolok is nem maguktól, hanem az Istennek külső eszközképpen beléjük szálló szentlélektől ihlettettek meg és mégsem volt hiba, sőt oly szükség, mi nélkül el nem lehettek. Eképpen, az orgona is, mint buzdító, s a magában lankadható buzgóságot elősegítő eszköz a templomban bátran megállhat, s helyet foglalhat.

Tiszteljük és dicsérjük hát Istenünket orgonával is atyámfiai! Mert nagy erővel bír ez a mi lankadó érzékünknek felébresztésére segélésére, s Istenhez emelésére. Tiszteljük és dicsérjük Istent közelebről ezen új orgonával is, mert ezáltal azt valljuk meg, hogy a mi gyarló lelkünk csak magára nem elégséges Istent méltólag dicsérni. Sőt, azt mutatjuk meg, hogy ha elégséges volna is a legtökéletesebben részünkről dicsérni, de ezzel meg nem elégszünk, hanem eget-földet, tengert felszólítunk az ő dicséretére. Az érzéketlen sípoknak hangot adunk, hogy azok is dicsérjék, sőt ha hatalmukban volna, még a köveket is megszóllaltatnók evégre (Lám azért szólítja fel szent Dávid is egyik zsoltárban: Nosza lantok és citerák, zendüljetek fel muzsikák, stb. Zsolt108,3). Tiszteljük és dicsérjük Istent, de azonban ne bízzuk a mi dicséretünket csak a lelketlen orgonára, hanem lelkünknek minden erejét, szívünknek minden buzgóságát vegyük elő erre, miket előbb nem külső eszközök, hanem az Isten nagyságának, csuda dolgainak látása, jóságának érzése, s az ezekben való elmerülő elmélkedés buzdítsanak, s tüzeljenek fel, s mikor erre nincs elég erőnk, akkor segítsük ezáltal buzgóságunkat, mint az

istáppal lankadó testünket, s az oculárral vagy szemüveggel homályos szemünket, mert aki buzdító eszközök nélkül tud buzgó lenni, annak az eszközök csak parádéra valók, mint a pálca az ifjúnak, vagy a szemüveg a jól látónak. Tiszteljük és dicsérjük Istent stb., s azt azonban az Isten dicséretén ne csak azt értsük, mint ha szüntelen azt mondanánk énekeinkben: Uram be jó vagy, be szép vagy, be nagy vagy stb. Hanem értsük alatta egész emberi és keresztényi kötelességünknek teljes summáját és foglalatját, s értvén dicsérjük Istent, azaz amit érzünk, azt mondjuk, s amit mondunk, azt cselekedjünk, ezeket pedig mind a legfelségesebb és keresztényibb értelemben, mert Istennek nem csak hang, hanem élet és cselekedet kell. Így dicsérni az Istent legszebb dicséret, s ily dicséretre használni ez orgonát legszebb használat. Ámen.

Lakatos Sándor

Minden mindegy¹

„Igen nagy hiábavalóság – mondja a Prédikátor –, igen nagy hiábavalóság! Minden hiábavalóság! Mi haszna van az embernek minden fáradozásából, ha fáradozik a nap alatt? Nemzedékek jönnek, nemzedékek mennek, de a föld örökké megmarad. Fölkel a nap, és lemegy a nap, siet vissza arra a helyre, ahol majd újból fölkel. A szél fúj délre, majd északnak fordul, körbefordul a szél járása, és visszatér oda, ahonnan elindult. Minden folyó a tengerbe ömlik, és a tenger mégsem telik meg, pedig ugyanoda folynak a folyók, újra meg újra oda folynak. Minden dolog fárasztó, el sem tudja mondani az ember. Szemünk nem győz eleget nézni, fülünk nem tud eleget hallani. (Préd 1,2–8)

„Semminek sincs értelme, ezt régóta tudom. Ezért semmit sem érdemes csinálni. Erre most jöttem rá.” Ezek a rövid, de mellbevágó mondatok irányították a közvélemény figyelmét arra a 2011-ben magyar fordításban is megjelent könyvre, amelynek szerzője Janne Teller. A dán szerzőnő Semmi² című könyve eredetileg 2000-ben jelent meg Dániában. Ez az ifjúsági regénynek szánt írás témaválasztásával és rendhagyó stílusával nem kis port kavart. A könyvet megjelenésekor betiltották, arra hivatkozva, hogy nihilista hangvétele miatt a célzott korosztály számára ártalmas lehet. Nem sokkal később, komoly viták után Teller regényét nem csak hogy rehabilitálták, de egyenesen ajánlott háziolvasmánnyá léptették elő a dán oktatási rendszerben.

Hogyan lehetséges ez? Hogy történhet meg ilyesmi a huszonegyedik század szabad Európájában? – gondolkodik el a tények hallatán az ember. Döbbenetes, vagy legalábbis elgondolkodtató az a világ, amiben élünk, és az a társadalmi dinamika, amely a halált kérő „feszítsd meg”-től, az áldást osztó „hozanna”-ig terjedő végletek skáláján ilyen iszonyatos sebességgel képes értékítéletet változtatni.

¹ Elhangzott 2013 májusában a székelykeresztúri unitárius templomban a kolozsvári és a székelykeresztúri unitárius kollégiumok tizedik osztályának testvérlátogatása alkalmával.

² Janne Teller: *Semmi*. Fordította: Weyer Szilvia. Budapest, 2011, Scolar Kiadó.

Vajon lehetséges, hogy éppen ez az egyik központi problémája ennek a sokat szidott mai világnak? Teller regényében nyolcadik osztályos tinik szájába adja az önmarcangolással, célkereséssel és értékvesztettséggel viaskodó világunk köznapjait és mégis lényegi gondolatait. Arra hívlak, hogy Teller regényének cselekménye és az életünket kitöltő valóság segítségével keressünk olyan tanulságokat, amelyekkel a mai unitárius keresztény ember rátalálhat az életünket emésztő társadalmi örvényből kivezető irányra.

„*Semminek sincs értelme, ezt régóta tudom. Ezért semmit sem érdemes csinálni. Erre most jöttem rá.*” Ezekkel a szavakkal hagyja el Pierre Anthon, a nyolcadikos diák egy nap az osztálytermet, ahol osztálytársaival ilyen módon közli azt, hogy ő kivonja magát abból a mindennapi képmutató közösségből, amiben addig életét tengette. Az iskola közelében tüntetőleg felmászik egy szilvafára, ahonnan a békés járókelőket gyümölcszel dobálja és teli szájjal ordította a következőket: „*Minden mindegy! (...) Mert minden csak azért kezdődik el, hogy egyszer véget érjen. Születések pillanatában haldokolni kezdtek. És így van ez mindennel.* (12. o)

Ha nyolcvanéves korotokig éltek, akkor addigra már harminc évet végigaludtatok, jó kilenc évig jártatok iskolába és írtatok leckét, és majd' tizennégy évet töltöttetek munkával. Mivel már hat év elment a kisgyerekkorra és a játékra, s mivel még tizenkét évre lesz szükség ahhoz, hogy takarítsatok, főzzetek és gyereket neveljete, legfeljebb kilenc évetek marad arra, hogy éljete is. (24.o)

Hát a szerelmesdinek mi értelme van, csajok? (...) Először szerelmesek leszünk, aztán járunk, aztán már nem vagyunk szerelmesek és szakítunk. (...) És így megy ez, egyik a másik után, amíg annyira meg nem unjátok az örökös ismétlést, hogy úgy döntötök, épp a közeletekben lévő fiú az egyetlen igazi. És akkor jó képet vágtok az egészhez. (51–52. o)

Osztálytársai ezen kellemetlen mondatok hallatán elhatározzák, hogy nihilista társuknak bebizonyítják állításai ellenkezőjét. Az nem lehet, hogy az életnek nincsen értelme. Nem lehet, hogy az életünk üres és semmitmondó, mert egész egyszerűen lehetetlen úgy élni, hogy létünknek ne legyen értelme! Tervet szőnek ennek a lehetetlen helyzetnek az orvoslására, bizonyítékokat fognak hozni arról, hogy az életnek igenis van értelme. A terv szerint egy elhagyatott fűrésztelepen, egy régi pajtában gyűjtenek össze mindent, aminek van értelme. Ez lesz a Fontos Dolgok Halma.

Először csak egy fejetlen játékbaba, egy zsoltároskönyv, régi fényképek, elszáradt rózsaszirmok gyűlnek össze, amit a diákok maguktól szolgáltatnak be. De a látszat nem csal, ők maguk ismerik fel az önámítás félrevezető tehetetlenségét. Ezért azt találják ki, hogy mindenkinek valami számára különlegesen fontos

sat kell odaadnia úgy, hogy nem maga dönt a beszolgáltatandó tárgyról, hanem valamelyik társára ruházzák a döntést. Végül egymás kedvenc tárgyait megnevezve szereznek érvényt a tervnek és a Fontos Dolgok Halmának. A játék elkezdődik, és a szereplők sorra elfogadják a társak részéről elhangzó követelést, engedelmeskedve a játékszabálynak. Ám a beszolgáltatást követően a soron lévő kisemmizett rögtön magához ragadja a hatalmat, amellyel a követelést megfogalmazhatja valamelyik társával szemben. A játék körbe megy, senki sem lehet kivétel, senkit sem kímélhetnek. A Halom épülésének érdeke minden érzést, ragaszkodást vagy félelmet felülír.

Keresztény Testvéreim! Képzeljük el, hogy Pierre Anthon a mi osztálytársunk, és minden úgy történik, mint Teller regényében. Nap, mint nap halljuk Pierre nihilista szólamait, amint így kiabál a szilvafáról: *Minden mindegy! (...) Mert minden csak azért kezdődik el, hogy egyszer véget érjen. Születésetek pillanataiban haldokolni kezdtek.*

Dönthetünk úgy, hogy beszállunk a Fontos Dolgok Halmának építésébe, s ezáltal próbáljuk meggyőzni Pierre-t arról, hogy mégis vannak fontos dolgok. És akkor egy nap ránk kerül a sor. Hadd kérdezzem meg Tőled kedves keresztény Testvérem: Te mi olyat vinnél be, amitől megválva már nem lennél ugyanaz az ember, mint aki most vagy? Mert a fontos dolgaid a részét képezik annak, aki valójában vagy, és nélküle már nem vagy ugyanaz az ember. Lehet az egy tárgy, amire sokat vártál, amiért sokat rimázkodtál, esetleg megdolgoztál érte, és most szorosán hozzád tartozik. Lehet egy ruhadarab, egy közhasznú digitális eszköz, egy horgászbót, vagy egy bicikli. Lehet olyan tárgy is, ami nem önmagában értékes, hanem a hozzá kötődő élmény teszi azzá. Zászló, ékszer, kézzel készített tárgy, vallási jelkép, vagy más ehhez hasonló tárgy stb. Mit tudnál behozni a Fontos Dolgok Halmára, hogy bebizonyítsd a nihilista osztálytársnak, hogy van értelme az életnek? Mert lássuk be: időnként mindannyiunkban felerősödik ez a nihilista hang, hiszen tapasztaljuk és látjuk az élet értelmetlenségét akkor, amikor napról napra ugyanaz a taposómalomra emlékeztető hajtás van az életünkben. Teller így írja le ezt az érzést: *„Az egyik nap olyan volt, mint a másik. És bár hét közben nem győztük várni a hétvégét, a végén mindig csalódtunk. Aztán hétfő lett megint, és kezdődött előlről az egész. Ez az élet, semmi több. Kezdtük megérteni (...), hogy a felnőttek miért úgy néznek ki, ahogy. És akkor is, ha megfogadtuk, hogy mi sose fogunk rájuk hasonlítani, pontosan ez lesz a helyzet. Pedig még a tizenötöt se töltöttük be. Tizenhárom, tizennégy, felnőtt. Halott. (149. o)*

Tavasza, nyár, ősz, tél, öröm, bánat, szerelem, gyűlölet, születés, élet, halál. Minden mindegy. (154. o)

Ami ártalmatlan játéknak indul, hamarosan kontrolálhatatlanná válik: az, akire sor kerül, iszonyatosan megszenvedi a fontos tárgytól való megválást, mert önmagából kell feladjon egy kicsit. A kegyetlenség, amivel egymás iránt viseltetnek a játék résztvevői, még több kegyetlenséget szül, mert jól tudjuk, hogy a megalázott ember még kegyetlenebb követelésekkel áll elő, így fokozódik a regényben is a feszültség.

Egy kedvenc ruhadarabtól így jutnak el a sok évig gondozott, de végül levágott copfig, az örökbefogadott gyermek örökbefogadási okleveléig, amit ha a tulajdonosa beszolgált a Fontos Dolgok Halmára és örökre megválk tőle, nem tesz mást, mint megtagadja múltját, jelenét és jövőjét egyaránt. Így kerül sor arra, hogy az egyik résztvevő a halott kistestvér koporsóját szolgáltatja be, megtagadva ezáltal családjá legsötétebb fájdalmát, veszteségét, gyászát. Vagy így kerülhet arra is sor, hogy a kisváros papi családjának gyermeke a saját apja által vezetett gyülekezet templomából kell elrabolja a templom ékességét, a Jézus-szobrot. Ezek a személyes értékkel bíró tárgyak, amelyeknek értéke éppen abban a szenvedésben rejlik, amivel elárulják, megtagadják önmagukat a szereplők, szerre mind a Fontos Dolgok Halmára kerülnek az elhagyatott fűrésztelepre, a pajtába.

Az események akkor szabadulnak el igazán, amikor az egyik játékos lánynak, Sofienak, a kegyetlenkedések fokozása során, végül az ártatlanságát kell beszolgáltatni, vagy a tehetségesen gitározó Jan-Johannak, aki úgy játsza a Beatles számokat, mint az eredeti, az ujját kell levágnia és feláldoznia a fontos dolgok ügyéért. A történetben csak ekkor lépnek közbe a szülők és a rendőrség, hogy leállítsák a gyermekcsapat elrugaszkodott játékát. A történésekkel szembesülve mindenki elszörnyülködve és riadtan keresi a magyarázatot erre az antiszociális viselkedésre. Vajon mi készthette erre ezeket a köznapi fiatalokat? Vajon milyen szörnyű titok lappang a dolog mögött? Mindenki rémülten kérdezget és analizál, csak Pierre Anthon marad flegma és érzéketlen a történésekkel szemben, hiszen szerinte még mindig mindegy minden. Ő már korábban megmondta, hogy minden csak azért kezdődik el, hogy egyszer véget érjen. Pierre továbbra is csak arra képes, hogy kinevesse a kamaszokat, akik ilyen áldozatokra képesek, hogy megtalálják azt a fránya „élet értelmét”.

Most arra hívlak, hogy próbáljuk megérteni ezeket a fiatalokat. Kérdezzük meg önmagunktól, hogy vajon miért olyan fontos *Értelmet* adni az életnek? Ha a Fontos Dolgok Halmának játéka ilyen kegyetlen, miért akarna bárki is részt venni benne? Gondoljuk csak át egy pillanatra, vajon nem ehhez hasonló játékokat játszunk-e mi magunk is majdnem mindennap? Teller azt mondja, hogy egy tizenévesnek azért kell az élet értelmét keresni, mert ha az életnek nincs értelme, akkor értelmetlenek a szülők elvárásai is. Márpedig egy tizenéves fiatal ezen el-

várások mentén rendezi be az életét. Ha a szülők példaértékűnek hitt világáról egyszer csak kiderül, hogy az üres és tartalmatlan, nem hull-e darabokra a világ?

Az ember személyes élete az iránta támasztott elvárások mentén rendeződik. Gondoljuk csak meg, kedves fiatalok, mi mindenre tudnánk azt válaszolni, hogy „ez azért van így, mert a mi családunk így él”, „ezt mi így szoktuk csinálni”, vagy „így várják el a szüleim”. Kezdetben a szülők elvárása, később a munkahelyi főnök elvárása, és mindenki más elvárása szabja meg a mindennapjainkat. Néha jó, néha kevésbé jó ez nekünk, azt azonban elfogadjuk, hogy kisgyermek korunkban egyenesen szükségünk van arra, hogy a felnőttek határokat szabjanak, mert így tanulunk meg létezni. De ahogy kamaszodni kezdünk, kiderül, hogy a felnőttek világával valami alapvetően nincsen rendben, és hogy ők, a felnőttek egyre kevésbé tudnak értelmet adni az életünknek, s ezért ezt az értelmet magunknak kell megkeresni. Hamar kiderül, hogy a felnőttek világában: *„Mindig fontosabb, hogy valami hogyan veszi ki magát, mint hogy valójában milyen. Annak a látszata a lényeg, hogy vittük valamire az életben.”* (18. o) És ha a kamaszodó erre rádöbben, vajon csoda-e, ha azt kérdezi: ha semminek nincs értelme, akkor miért kellene eleget tenni az elvárásoknak? Miért kellene tenni bármit is? Középiskolás diákok körében az érettségi vizsga kapcsán is szinte naponta fogalmazódik meg ez a társadalmunkat sújtó probléma. Miért kellene érettségizni, ha annak szemmel láthatóan semmi haszna nincs a társadalomban, hiszen nem az érvényesül, aki tanul, nem az él jól, aki az elmét pallérozza a tudományok végtelen tárházában, hanem éppen ellenkezőleg. A Pierre-féle tizenévesnek ma semmit sem jelent a diploma, az írásos elismerés. Nem tudom, hogy a szülők el tudják-e képzelni, mekkorát változott a világ az utóbbi 10 évben. El tudják-e képzelni, hogy milyen arányban vannak jelen a Pierre Anthonok a mai iskolai közösségekben? Ők pedig nem mások, mint a felnőttek világában tomboló értékvesztettség beértett gyümölcsei.

Jelen egyházi beszédemhez a bibliai alap gondolatot a Prédikátor könyvéből olvastam fel. Ennek a bibliai könyvnek a mondanivalója vészesen egybevág a Teller-féle regény soraival. És ez látszólag azért riasztó, mert ezt a bibliai könyvet és ezeket a nagy jelentőségű világnézeti kérdéseket i.e. a 3. században fogalmazták meg és foglalták írásba. A Prédikátor könyve olyan kérdéseket fogalmaz meg, mint: Mi az ember életének az értelme, és van-e egyáltalán valamilyen célja? Hogyan kell az embernek elrendeznie az életét a világban, hogy elégedett és boldog legyen? Hogyan lehetne élni az élet értelmetlenségének tudatával? A bibliai alap gondolatot olvasva és annak több évezredes súlyára figyelve megkérdezhetjük mi is, hogy vajon az emberiség azóta sem találja az élet értelmét és célját? Vajon az emberiség 2300 éve, vagy mondhatni időtlen idők óta bolyong az értelmetlenség

homályában? Vajon tényleg semminek semmi értelme? És mi mindezek dacára tengetjük azt az igen szűkre szabott és jelentéktelen földi életünket?

Teller könyve arról szól, hogy az embernek számtalan belső és külső háborút kell megvívnia életében ahhoz, hogy élete értelmét megtalálja. Arról szól, hogy az ember természetéből adódóan számtalanszor értelmetlennek látja az életét, de csak azért, mert fontosnak hitt dolgokat kell halomba hordjunk egy életen keresztül ahhoz, hogy végül egy kicsit megismerjük és felismerjük önmagunkat saját életünk történetében. A prédikátor is erről beszél. Az értelmetlennek látszó külső és belső csatározásokban igazából legtöbbször csak önmagunkkal harcolunk, hogy végül felfedezhessük mindenek okát, alfáját és omegáját: Istent. Teller szerint az önismeret és az önbecsülés az, ami értelmet ad az életnek. Annak a felismerése, hogy az élet értelmével nem szabad játszani, mert az élet értelme te magad vagy. A prédikátor így fogalmaz: „*Mi haszna az embernek minden fáradozásából, amit magára vállal a nap alatt?*” (Préd 1,3) Igen, ez egy hasznossági kérdés, de nem anyagi értelemben, ahogy megpróbálja elhiteni velünk a mai világ, hogy csak fontos tárgyak halmán lesz nyilvánvaló az élet értelme. Mert ha csak tárgyokban és jelképekben rejlik minden értékünk, akkor életünket jogosan érezhetjük értéktelennek és értelmetlennek.

A prédikátor arra a következtetésre jut, hogy az élet értelme egyedül Isten, aki Jézus tanítása szerint számunkra egyszerűen az értékek legnagyobbika: a szeretet. Egy személyes Isten, aki az abszolút érték az életünkben. Egy személyes Isten, aki mindenhol, mindenkor és mindenben fellelhető, de elsősorban bennünk lakozik, a belénk oltott élet és a bennünk szüntelenül növekedni vágyó szeretet által. Ez a személyes Isten nem mutatkozik meg, ha csak az élet egyik vagy másik terén keressük. Ő az élet teljességében, a létezés szimfóniájában, a tapasztalások polifóniájában érhető utol. Ezen a hiten alapul az a közösség, amelynek részesei vagyunk, és amely arra kötelezte magát, hogy ezeket az értékeket a jövő nemzedéknek is átadja.

Teller regényének végkifejletét e helyen nem kívánom közzé tenni. Hátha gondolatmenetem arra sarkallja a hallgatót, hogy kézbe vegye ezt az ifjúsági regényt. Nem kívánom értelmetlenné tenni a látni vágyók fénykeresését. Bár életünk értelmének keresése elvezethet bennünket a kihívó olvasmányok világába, anyagi érdekvizonyok tapasztalásába, vagy szeretetteljes emberközi kapcsolatokba, mégis úgy gondolom, soha sem szabad elfelejtenünk, hogy fontosnak hitt dolgokat kell szüntelen halomba hordjunk ahhoz, hogy az olykor értelmetlennek látszó életünk történetében végül felismerjük önmagunk istenarcát. Adjon hát a Jóisten hitben erős jellemet a továbblépéshez és lankadatlan kitartást a szüntelen kereséshez. Ámen.

Andrew Brown¹

Eszmény nélkül nincs szenvedély. Egy szabadelvű keresztény kiállása Jézus mellett

Ez a rövid szöveg abból az alkalomból született, hogy meglátásom szerint számos európai és észak-amerikai szabadelvű ember számára, főleg unitárius és unitárius-univerzalista körökben, a vallás fokozottan csak egy, az életről szóló általános és elvont elméletté vált. Ez az elmélet nem igényel részükről mély, személyes elkötelezettséget egy meghatározott, követendő eszmény iránt. Stephen Dunn verse arról a gyanakvásról szól, amellyel a mai ember közelít a kultúránk által felkínált, örökölt vallásos példaképünkhöz, a názáreti Jézushoz, jóllehet valamikor teljes magabiztossággal az ő nyomában próbáltunk járni. Ahogy Péter apostol írja első levelében: „Mert arra hívatatok el; hiszen Krisztus is szenvedett értetek, néktek példát hagyván, hogy az ő nyomdokait kövessétek.” (1Pét 2,21)

A Smithville-i metodista templomban

Stephen Dunn

Művészetek és kézművesség hete lett volna, de amikor a „Jézus megvált” kitűzővel jött haza, már tudtuk, miről szól a művészet, mily ősi művészegről. Kedvelte kis barátait, kedvelte az énekeket, melyeket a papírhajtogatások közötti szünetben énekeltek. Mi rossz lehet ebben?

Végtére is Jézus jó ember volt, és a cinizmus nyomorúságától csak a jó emberekbe vetett hitünk tarthat távol.

Rendben, mondtuk. Egy hét. De amikor hazajött azt énekelve, hogy „Jézus szeret engem, tanítja a Biblia” – eljött az idő egy beszélgetésre. Mondjuk neki, hogy Jézus nem szeret téged?

Mondjam neki, hogy bár a Biblia csodálatos könyv, vannak emberek, akik arra használják, hogy a fejedre olvassák. Szó nélkül küldtük vissza.

Oly régen volt, amikor még hittünk, oly régen volt, amikor még szükségünk volt Jézusra eszményként és barátként, hogy úgy gondoltuk, már „elégge” halott, hogy gyermekeink úgy gondolnak rá, mint Lincolnra vagy Thomas Jeffersonra.

¹ Andrew Brown a cambridge-i (Nagy-Britannia) unitárius gyülekezet lelkésze. A beszédet fordította Pap Mária.

Aztán megértettük, hogy nem taníthatasz hitetlenséget egy gyermeknek, csak csodás történeteket, és nekünk távolról sem voltak olyan jó történeteink.

A záró rendezvényen úgy álltak kiterítve a hét munkái, mint valami előételek.

Aztán elfoglaltuk helyünket a templomban, és a gyermekek énekeltek: a Noé bárkájáról, a Halleluját és egyet, amelyben le-felugráltak Jézusért.

Nem emlékszem, hogy valaha is ennyire bizonytalan lettem volna, hogy mi komoly és mi nevetséges.

Az evolúció mágikus, de nincs hőse. Nem mondhatod a gyermekednek: „az evolúció szeret téged”, hiszen a történet kihalástól bűzlik, és évszázadokon keresztül nem történik semmi érdekes.

Gyermekem számára nem volt csodás történetem, és ő sugárzott. Az autóban, úton hazafele végig énekel, és időnként felugrált Jézusért. Nem volt más megoldás, mint vezetni, túlélni, és magamban dúdolni.²

² *At The Smithville Methodist Church* by Stephen Dunn

It was supposed to be Arts & Crafts for a week,
but when she came home
with the “Jesus Saves” button, we knew what art
was up, what ancient craft.

She liked her little friends. She liked the songs
they sang when they weren't
twisting and folding paper into dolls.
What could be so bad?

Jesus had been a good man, and putting faith
in good men was what
we had to do to stay this side of cynicism,
that other sadness.

OK, we said, One week. But when she came home
singing “Jesus loves me,
the Bible tells me so”, it was time to talk.
Could we say Jesus

doesn't love you? Could I tell her the Bible
is a great book certain people use
to make you feel bad? We sent her back
without a word.

Brit unitárius és keresztény lelkészként meggyőződése, hogy mind a világi, mind a szabadelvű vallásos körökben életbevágóan fontos felfedezni újra az eszmény, a példakép fontosságát és értékét, az iránta való elkötelezettséget – értem ez alatt az ember Jézust. (Megjegyzem, hogy manapság Nietzsche, Heidegger és Wittgenstein meglátásainak köszönhetően, Jézust követni szenvedélyesen és elkötelezetten már nem feltétlenül igényli a hagyományos monoteista metafizikát.)

It had been so long since we believed, so long
since we needed Jesus
as our nemesis and friend, that we thought he was
sufficiently dead,

that our children would think of him like Lincoln
or Thomas Jefferson.
Soon it became clear to us: you can't teach disbelief
to a child,

only wonderful stories, and we hadn't a story
nearly as good.
On parents' night there were the Arts & Crafts
all spread out

like appetizers. Then we took our seats
in the church
and the children sang a song about the Ark,
and Hallelujah

and one in which they had to jump up and down
for Jesus.
I can't remember ever feeling so uncertain
about what's comic, what's serious.

Evolution is magical but devoid of heroes.
You can't say to your child
"Evolution loves you." The story stinks
of extinction and nothing

exciting happens for centuries. I didn't have
a wonderful story for my child
and she was beaming. All the way home in the car
she sang the songs,

occasionally standing up for Jesus.
There was nothing to do
but drive, ride it out, sing along
in silence.

Hogy megértessem, miért tartom ezt fontosnak, egy személyes példát hozok életem másik munkaterületéről, a dzsessz tanításáról.

Mielőtt lelkész lettem, hivatásos dzsessz basszusgitárosként dolgoztam, és ma is időt fordítok arra, hogy gyakoroljak, felvételeket készítssek, zenét tanítsak.

Amikor tanulni kezdtem, a mintaképem Chuck Israels volt, főleg a Bill Evans triójában készült felvételei, 1961 és 1966 között. Ő a következőképpen foglalta össze a tapasztalatait, melyek számunkra is irányadók:

„Hosszú évek óta dzsesszzenét tanítok intézményi kereteken belül és kívül, és megtanultam, hogy a legfontosabb kérdés, melyet a diákomnak fel kell tennem az, hogy ki a kedvenc zenésze. Érdekes, hogy legtöbbször nem kapok határozott választ. Beáll egy kényelmetlen csend, némi torokköszörüléssel, miközben látom, hogy a diák nevetet keres, vagy próbálja megsaccolni, hogy melyik zenész neve hatna meg engem. Néha a csend nem szül választ, máskor meg egy bizonytalan kijelentést, hogy mindenféle zenét hallgatott és mind tetszett neki.”

Akárcsak Chuck Israels, én is minden évben találkozom ilyen diákokkal. Mi is történik?

Az első hallásra elkeserítőnek tűnő helyzet ellenére, Chuck Israels azt vallja – magam is támogatom –, hogy a diákat egy nagyon fontos dolog motiválja –, ez pedig az a felismerés, hogy potenciálisan örömet jelent zenélni, emberekkel és embereknek, és ez a közös munka a hírnév jutalmával járhat. Israels szerint ez a motiváció nagyon fontos, a legtöbb művész munkájának alapvető indoka. Azonban így megfogalmazva ez csak egy vágy, mely nem eléggé konkrét ahhoz, hogy a teljesítmény elérését szolgálja. A mentor ugyanis nem tudja, hogy honnan induljon, és arra kényszerül, hogy először rávezesse a diákat megtalálni azt, amit szeret. A tanács: válassz eszményt magadnak, keress követendő példát, mert ha nincs példakép, nincs szenvedély.

13 évi lelkészség után az Egyesült Királyságban tudom, hogy azokat az embereket, akik egy szabadelvű közösséget keresnek, mint például a Cambridge-i gyülekezet tagjai, ugyancsak fontos értékek ösztönzik. Ezek között szerepel az a meggyőződés, hogy itt szellemi és lelki ihletet, biztonságot nyernek, hogy egy hosszú, történelmi múlttal rendelkező közösség tagjai lehetnek. Itt eljuthatnak arra a kreatív és magabiztos nyitottságra, amellyel felismerhetik világunk összefüggő, csodálatos és sokoldalú természetét.

Azonban bármennyire is jók ezek az indokok, együtt egy olyan széles skálát alkotnak, mely nem tud a fókuszálás alapjául szolgálni. Ha a lelkész megengedi, hogy a hívek ilyen általános szinten maradjanak, egyszerűen megfosztja őket attól a lehetőségtől, hogy megtanulják, mit jelent szabadelvű kereszténynek lenni.

Lelkészként és zenetanárként tehát az a feladatomban elsősorban, hogy rávegyem az embereket egy eszmény, példakép iránti ragaszkodásra, szeretet fontosságára.

A zenei tanulmányokat folytató diákokat először különböző előadóművészek munkájával ismertetem meg, és amikor megtalálták kedvencüket, akkor kezdődhet el igazából a tanulási folyamat: kideríteni, hogy a kedvenc miért játszik úgy, ahogy teszi, és példáját hogyan lehet követni. Bár ez egyszerűnek hangzik, diákjaim keserűen tapasztalják, hogy sokkal nehezebb, mint gondolták. Ha nincs követendő példa: nincs szenvedély, és a tanulás amúgy is nehéz folyamata lehetetlenné válik. A diák elvárja a dzsesszmuzsikusként elérhető sikereket, azonban ha nincs meg az alap, melyhez a mintakövetés is tartozik, fantázia nélküli zenész lesz, leragad a középszerűségnél, ez pedig reménytelenséghez és sikertelenséghez vezet.

Hogy ezt a nehéz utat megkerülje, sok diák elkezd hinni abban, hogy kedvence valamilyen mágikus, természetfeletti erővel rendelkezik, példaképét lassan szinte istenné lényegíti át, magát pedig másodrendűvé. Mi, unitáriusok nagyon is ismerjük ezt a hozzáállást, hiszen jó pár vallás lényegítette át alapítója személyét, például Jézust, akiről a niceai hitvallásban ez áll: *„valóságos Isten a valóságos Istentől, született és nem teremtetett, az Atyával egylényegű, és általa lett minden.*

Számomra világos, hogy mindaz, amit a dzsesszről mondtam, elvonatkoztatva igaz az unitárius és unitárius-univerzalista közösségekre is. Az az ember, aki a szabadelvű vallásának gyümölcseit öhajítja, de nem képes vagy nem akarja követni azt a példaképet, mely hitének gyakorlatba ültetését segítené elő, nem tud mit kezdeni saját vallásos életével. Számára minden zavaros és betöltetlen marad, nem lesz teljesítmény, és nem lesz fejlődés: jobbik esetben középszerű vallásos életet él, rosszabbik esetben pedig elégedetlen, reménytelen emberként tengődik.

Igaz, hogy más példaképek is vannak Jézuson kívül, és nem kívánom az ő személyét egyedi mintaként a többi tanító fölé emelni, de a mi kultúránkban Jézus a vallásos példakép. Kulturális és történelmi okokból is nyilvánvaló, hogy számunkra ő az elsődleges minta, melyet követnünk kell, ha valódi szabadelvű vallásos életet kívánunk élni.

Tudatában vagyok annak, hogy sok szabadelvű ember számára ez a tanács elfogadhatatlannak tűnik, mert úgy gondolják, hogy ez megkötne és korlátozná őket. A példa azonban csak akkor köt meg és korlátoz, ha formalizálódik, merevé válik, és azt szolgamód követjük, változtatás és kreativitás nélkül.

Az igazi minta, megfelelően tanítva, nem korlátoz, hanem felszabadít: életünkben a példakép követésének folyamata segít megtapasztalni a világot, és szembenézni annak valóságával. Számomra, és ezt tanítom a híveimnek is, Jézus követése állandó kihívás, termékeny és nyitott kapcsolat – olyan, melyet saját zenei példaképeimmel is ápolok –, és nem a merev, dogmatikus Jézus-kép elfogadása, melyet a hagyományos kereszténység tanít.

Muzsikusként példaképeim követése segített abban, hogy a zenéről és játékról való bizonytalan megérzéseimtől eljussak magához a zenéhez, az ihlett zenéléshez. Ez persze azt is jelenti, hogy amikor játszom, bár sokat köszönhetek az általuk mutatott mintának, nem úgy játszom, mint ők, hanem úgy, mint én, Andrew Brown.

Ami igaz a dzsessz világában, az igaz a szabadelvű vallás világában is. A kereszténység globális, intézményi és hagyományos formáinak éppen az a tragédiája, hogy az élő, ihletet adó jézusi példaképet száraz, merev metafizikai elméletté változtatta. Ezt felvállalni boldog tudatlanságban, mint a gyerek, Dunn költeményében, akár intézményi keretek között is, számomra elfogadhatatlan. Ám, a versbeli szülőkkkel ellentétben, azt vallom, hogy számunkra, unitáriusok és unitárius-univerzalisták számára van más megoldás is, mint „vezetni, túlélni és magamban dúdolni”. Megmutathatjuk önmagunknak, gyermekeinknek és a világnak, hogy Jézus mellett másként is ki lehet állni.

A több mint négy és fél évszázados közös örökségünk zsenialitása abban rejlik, hogy kezdetektől arra próbálta rávezetni az embereket, hogy Jézus a példakép, a tanítómester, akinek követése nem a jézusi élet halovány visszatükröződése kell legyen, hanem általa a saját életünk gyönyörű, összetett teljességének és gazdagságának megtapasztalása.

A jelenkori világban, amikor a konzervatív és fundamentalista keresztény eszmék tért hódítanak, ideje megmutatnunk, hogy másként is kiállhatunk Jézus mellett. Szabadelvű keresztényekként a mi kiállásunk a vallásos életben nem dogmákról és kényszerről szól, hanem követendő eszményképről, nyitottságról, lelkiismereti szabadságról és toleranciáról, amelyről Dávid Ferenc valamikor azt mondta: „*Nem szükséges egyformán gondolkoznunk ahhoz, hogy egyformán szeressünk.*”

KÖNYVSZEMLE

Bill Darlison: *The Gospel and the Zodiac. The Secret Truth about Jesus.* [Az evangélium és a zodiákus. Rejtett igazság Jézusról]. Duckworth Overlook, London, New York, Woodstock, 2007. 279 old.

Milyen rám nem jellemző helyzet: Bill Darlison dablini unitárius lelkészrel először egy füstös ír kocsmában találkoztam. Megkérdezte, hogy mivel foglalkozom. Mondtam, hogy történeti Jézus-kutatással. Kétkedve nézett rám, mint aki még mindig ilyen maradi eszméket követek, aztán lelkesen mesélni kezdett Márk evangéliumáról, mint a legkorábbi evangéliumról. Elmondta, hogy a két évezredes tévedés abban áll, hogy az evangéliumot történeti műnek tekintik, holott az valójában egy jelképesen megírt, „ezoterikus” irat, amely az ókor legátfogóbb rendszerének, a zodiákusnak a szerkezetét követve mutatja be a szellemi fejlődés és titkos bölcsesség útját. Mint olyan, nem egy emberről, Jézusról szól, hanem az emberről általában, akit itt jelképesen Jézus (a Nap) jelenít meg, és így nem az a szándékkal íródott, hogy azt literális értelemben értelmezzék, hanem jelképesen.

Kíváncsisággal és kétkedéssel hallgattam. Nem keveset foglalkoztam korábban a történeti szépség képviselőivel, és eléggé könnyen skatulyát tudtam gyártani. De ugyanakkor tudtam, hogy Darlison – aki a hetvenes évek

elején katolikus papnak tanult Rómában, de a szentelést nem vállalta –, az az ünnepezt szónok, aki a dalblini gyülekezetet megsokszorozta, akit messziről is eljönnek meghallgatni, akinek már számos írása megjelent, és aki nem szánna az idejét olyanra, amit nem tart nagyon fontosnak. Érdeklődéssel vártam hát a kötet megjelenését, amely 15 ezres (!) példányszámban jelent meg, és amely a következő két évben újabb kiadásokat ért meg. Minden nagyobb könyvkereskedő portálon megvásárolható.

A kötet a történeti megközelítések bírálatával indul, amelyek az evangéliumot elsősorban életrajzi iratnak tekintik. Ezzel szemben Darlison bemutatja azt az új paradigmát, amely az evangéliumot metaforikus-szimbolikus iratként érti, és amely az ember szellemi fejlődését a Nap 12 zodiákuson áthaladó kozmologikus útjának jelképiségében mutatja be. Darlison központi tétele lényegében a II. században élt gnosztikus tanító, Valentinus egyik tanának a felújított változata. Valentinus azzal a nézettel szemben, mely szerint Jézus több évig tanított (János evangéliuma alapján ennek

ma is érvényes konszenzusa 3 évet jelöl meg), a szinoptikusok alapján egyetlen év mellett érvelt. Az Ireneussal folytatott vita igazi tárgya azonban nem az egy vagy három év volt önmagában. Valentinus azt képviselte, hogy Jézus működése a tavaszi napéjegyenlőséggel kezdődött, és a Nap 12 hónapos égi útjával párhuzamosan haladt végig a zodiákus szellemi házain, míg a Halak jegyében a halállal és feltámadással végződött. Ezzel Jézus az önmagát kereső ember szellemi útját jelenítette meg.

Darlison számára Márk evangéli-

umában a legnyilvánvalóbb zodiákus utalás a jeruzsálemi bevonuláshoz kapcsolódik: „Jézus elküldött tanítványai közül kettőt, és ezt mondta nekik: »Menjetek a városba, és ott szembejön veletek egy ember, aki egy korsó vizet visz; kövessétek őt.«” (14,13)

Részletesen tanulmányozva az antik horoszkóp szimbolikáját, valamint Márk evangéliumának a szerkezetét, Darlison egy lehetséges zodiákus-szerkezetet is bemutat az evangéliumon belül. A kötet további része az egyes részek elemzésével foglalkozik. Tekintjük hát meg ezt a beosztást!

Evangéliumi rész	Témák	Zodiákus kulcsszavak
Kos 1,1–3,35	Jézus megkeresztelése nyilvános fellépése az új tematikája 12 tanítvány mint az új Izrael sürgetés érzete, határozottság	a tavaszi napéjegyenlőség jele beavatás aktivitás impulzivitás határozottság úttörő fejhez kapcsoltság
Bika 4,1–4,4	növekedés példázatai mezőgazdasági képiség példázat a fényről	termékenység jólét haszon felhalmozás anyagiasság fény nyakhoz/torokhoz kapcsoltság
Ikrek 4,35–6,29	kettősség témája megszállott ember, „légió” kettős csoda (vérfolyásos nő és Jairus lánya) közeli család témája kiküldött tanítványok Heródes bizonytalankodása	az Ikrek „Kettősség” rövid utazások testvéri kapcsolatok határozatlanság kommunikáció

Rák 6,30–8,26	gondoskodás témája a hagyományok bírálata ételhez és gyomorhoz kapcsolódó témák szűklátókörség és kizárólagosság elítélése	nyári napforduló jele gondoskodás hagyomány védelem a törzs kizárólagosság gyomorral és mellkassal kapcsolatos
Oroszlán 8,27–9,29	identitás kérdései átlényegülés dicsőség	kreatív önkifejezés felmagasztalás királyság mennyei fény szívvel kapcsolódás
Szűz 9,30–9,50	tanítás az alázaatról kisgyerekek passzivitástól óvás	szolgálat egyszerűség tisztaság szerénység kicsinység
Mérleg 10,1–10,31	tanítás a házasságról a gazdag ifjú története	őszi napéjegyenlőség jele házassági kérdések kapcsolat együttműködés áldás vonzalom egyensúly „Kölcsönös kiegyensúlyozottság” jele
Skorpió 10,32– 10,52	tanítás a hatalomról „titkos evangélium” halál és újjászületés témában féltekenység	regenerálódás halál szexuális feloldozás rejtett erő átalakulás nemi szervekkel kapcsolódás
Nyilas 11,1–11,26	Jézus mint „kentaur” tanítás a hitről templomtisztítás	vallásosság kérdése idegenség vigyázatlanság filozófia csípőhöz/combhoz kapcsoltság
Bak 11,27– 12,44	tanítás az autoritásról autoritásokkal ütközés	felelősség menedzsment hatalom az atya hidegség fondorlat

Vízöntő 13,1–14,16	apokaliptikus fordulat haladás a vizet hordó ember	a Vízhordó remény a jövőben egyetemesség zűrzavar
Halak 14,17– 16,18	árulás sz szenvedés áldozat halál feltámadás	önáldozat rejtett dolgok álmok sz szenvedés együttérzés rejtett ellenségek önpusztítás megtévesztés

Arra a kérdésre, hogy az egyes jegekhez tartozó anyag terjedelmében miért van olyan nagy különbség (például a Szűz vagy Skorpió esetében csak pár vers tartozik a beosztáshoz), a szerző az eredeti „zodiákus–evangélium” eltűnésével válaszol, amit a titkos Márk evangéliumának elméletével támaszt alá. Ennek ellenére feltűnő, hogy a szerző általános történeti szkepszisével ellentétben mennyire megbízhatónak tekinti Márk evangéliuma jelenlegi szerkezetét, és lehetők látja annak jelenlegi sorrendjén belül a 12 állatövi jegy tartalmi elkülönítését.

Darlison könyve alapjaiban szorgalmazza a kereszténység eredetének az újragondolását. Néhány tényre építi fel elméletét. Tény, hogy a zodiákus az antik világ legalapvetőbb szellemi rendszere, és ez gyakran nem kap elég figyelmet. Tény, hogy mind a zsidóság, mind a kereszténység igyekezett ezt az átfogó szellemi rendszert figyelembe véve megfogalmazni saját tanítását. Így jelenik meg a zodiákus számos zsina-

gógában vagy korai keresztény templomban, ahol Jézus a kozmosz uraként van ábrázolva. Tény, hogy mind a héber Biblia (Ószövetség), mind az evangéliumok tartalmaznak zodiákus-utalásokat. Mindezekkel együtt azonban kérdéses marad az alaptétel: Márk evangéliuma nem egy történeti ember életrajzára épül, hanem jelképes elbeszélése az egyéni lélek megvilágosodás felé tartó szellemi útjának, amelynek szerkezetét a zodiákus adja. Darlison egy interjúban kifejti, hogy a mai kereszténység számára Jézus személye már nem bír a korábbi fontossággal, az evangéliumokban rögzített tanítások szellemi értéke nem az egy személyhez kötöttségükben rejlik. Ezzel a tétellel is bőven el lehet vitatkozni.

A könyv részletes és igényes okadatolt fejtegetései mellett érdekes olvasmányt nyújt, és meggyőzően hívja fel a figyelmet az asztrológia ókori jelentőségére és értelmezési gyakorlataira. Ebben a vonatkozásban mindenképpen egy fontos mű.

A könyv megjelenését követő években Darlison prédikációsorozatban bontotta ki a könyvben felvetett té-

mákat, amelyek a szerző honlapján igazi szellemi csemegeként olvashatóak.

Czire Szabolcs

A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kovács Kiss Gyöngy. Korunk–Komp-Press. Kolozsvár, 2012. 568. old.

Napjainkban országos törvények szabályozzák az örökösödést, az árvák jogait, a vagyoneosztást. Többnyire közjegyzői vagy éppen törvényszéki tárgyalás dönt a javak sorsáról. Nem így volt ez az újkor hajnalán tájainkon. Akkoriban a városi hatóságoknak kellett gondoskodniuk az örökség méltányos elosztásáról, az árvák jogainak érvényesítéséről. Mindegyik város maga teremtette meg az ezekre vonatkozó törvényeket s választotta a végrehajtói testületet. Az azonban természetesnek tekinthető, hogy figyelemmel voltak a más városokban érvényes hasonló törvényekre, valamint a középkori szokásjogot összegző, országossá tevő Werbőczy-féle *Hármaskönyvre*.

Kolozsvár 1405. július 2-án kapta meg a szabad királyi városi rangot Zsigmond királytól. Ettől fogva önálló törvénykezéssel rendelkezett. A kolozsvári bíró ítéletét Beszterce bírójánál lehetett megfellebbezni, majd pedig Szeben bírójához fordulhatott a panaszos. Mátyás király 1481-ben kiiktatta Besztercét, úgyhogy egyenesen a szebeni bíró ítéletét lehetett kérni felülbírálatként. Ami arra is utal, hogy a városnak többé-kevésbé a szász vá-

rosok jogrendszeréhez kellett igazodnia. A szász városok közül Szebenben és Brassóban már az 1570-es években szabályozták az örökösödést, a vagyon elosztását. Évente választottak osztóbírákat, akik a vagyoneosztást végezték, sőt munkálataikról jegyzőkönyvet is vezettek. Kolozsvárt az 1580-as évekig a szokásjog alapján történt az örökösödés, de ebből sok elégedetlenség, perpatvar fakadt. Úgyhogy ismételtlen felmerült az egységes rendszabály iránti igény. Végül 1603. január 24-én a városi nagytanács, a százférfiak gyűlékezete intézkedik, hogy a tekintélyes férfiak közül nyolc osztóbírót válasszanak, akik az örökség elosztásával foglalkozzanak. Valószínűleg rövidesen elkészül a városi szokásjogra épülő, de a szász városok törvényeiből is merítő két részből és tizenkét fejezetből álló kolozsvári örökösödési szabályzat. A két rész arra vonatkozik, hogy az örökösödés lehet törvény szerinti vagy végrendeletre alapozott.

A szabályzat néhány érdekesebb kitételét érdemes szemügyre venni. A házastársak vagyona egygyé lett, de egyikük meghalása esetén a férjet 2/3-ad, a nőt 1/3-ad illette meg. Illetve

ilyen arányban részesültek az örökösök. Gyermektelen házastársaknál a férfi, illetve női ágon lévő rokonok örökölhetnek. A végrendelet csak az egyénileg szerzett vagyona vonatkozhat, az ősoktól származóra nem. Így próbálják megakadályozni, hogy a városon kívüli tulajdonosok kezébe kerüljön a vagyon. Az örökösök nélküli vagyon a városra száll. Az apai ház mindenkor a legkisebb fiút, vagy ennek hiányában a legkisebb leányt illeti meg. Ez a törvény intézkedik az árvák és örökrészük feletti gyámkodásról is.

A vagyoneosztás és örökösödés szabályszerű végrehajtására a százférfiak tanácsa 1603-tól kezdve négy száz és négy magyar osztóbíróvá választ, de ezeket nem cseréli évente, mint a legtöbb tisztségviselőt, hanem mindaddig funkcióban hagyja, amíg más tisztségbe választás vagy betegség/halál miatt megürül helyük. Itt ugyanis szükség volt állandó tapasztalatra, folytonosságra. A nyolc osztóbíró egyike volt a prefektus, az előljáró. Az elhunyt túlélő társa, rokona rendszerint a várostól kérte osztóbírók kiküldését. A város a prefektust szólítja fel a szükséges osztóbírók kiküldésére (rendszerint kettőt jelölt ki). Ezek aztán megjelentek az illető háznál, megeskették az örökség birtokában lévő, hogy minden vagyontárgyat, registrumot előad, semmit sem titkol el. Aztán az asztalterítés következett, vagyis egy asztalra minden értéket kitétek, s azokról a bírák intézkedtek. Majd az ingatlan va-

gyont is a megfelelő arányban elosztották. Valószínűleg nem minden osztózkodásról készült osztálylevél, de ott, ahol kiskorú örökösök is voltak, akik nem tudták átvenni az örökséget, írásba foglalták a teljes elosztandó vagyont, minden tárgy és ingatlan értékét is felbecsülve, s hogy mi kit illet. Még azelőtt számba vették az elhunyt esetleges adósságait, s azok kiegyenlítéséről is intézkedtek. Kolozsvárt ezeket a határozatokat nem vezették be egységes nyilvántartásba. Úgyhogy csak maguk a fennmaradt adósságlevelek tanúskodnak az ez irányú tevékenységről. A fennmaradt ilyen – és hasonló tárgyú – leveleket valamelyik rendezéskor a városi levéltárban két csomóba gyűjtötték *Régi divizionális levelek* címmel. Mindkét köteg százszáz levelet tartalmazott. Az utóbbi csomagot még később előkerült levelekkel is kiegészítették. A legrégebbi 29 osztálylevél a szabók céhéhez került jegyzőkönyvben maradt fenn együtt az örökösödési szabályzattal. Ezekben a gyűjteményekben összesen 136 tényleges osztálylevelet azonosított Kovács Kiss Gyöngy. Ezek 1603. február 5. és 1733. április 9. közötti időszakban keletkeztek. A most megjelent kötet 130 levél teljes szövegét közli.

Az osztályleveleknek idővel kristályosodott a sajátos szerkezete. A keltezését követően az osztóbírák neve következik, akik az érdekeltek tudtára adják a levélben olvashatókat. Megnevezik, hogy kinek a hívására, hova

szálltak ki, kinek a hagyatékát osztják el és kik az örökösök, különösen a kis-korúak, árvák. Ezután következik az ingatlan vagyonok felsorolása. Ez eléggé kötött sorrendben történik. Előbb az adósságokat veszik számba, s törlesztésükről intézkednek. Majd következik a fennmaradt készpénz, arany- és ezüsthalmi, ruházat, ágyne-mű, ón-, réz- és „faszerszámok” (értsd: -holmik), fegyverek, könyvek, bor, búza, végül a ház, major, kert, szőlő és szántó föld felsorolása, ezek elosztása. Az osztálylevelet a divizorok aláírásával és gyűrű-pecsétükkel hitelesítik.

Az osztálylevelek végén nem egyszer utólagos szöveg is olvasható, mert az első elosztás ellen lehetett fellebbezni a prefektushoz, s végül a városi tanácshoz is. Gyakran a gyám elszámolása a vagyon átadásakor szintén rákerült a lapra.

Az osztálylevelek a városi polgárok élet- és vagyonkörülményeinek rendkívül értékes forrásai. Már eddig is néhányan felhasználták anyagát. Szabó T. Attila nyelvezetükért, Jakó Zsigmond, B. Nagy Margit tárgyi vonatkozásaikért folyamodott hozzájuk. Megtaláljuk bennük a korabeli városlakókat és rokonságuk felsorolását. Vagyoni helyzetüket. A legtöbbször lakhelyük, illetve házuk pontos megjelölése (utca, annak melyik sora, s kik a szomszédok) is olvasható. Aztán következnek a vagyontárgyak, amelyek egy-egy polgári lakásban előfordultak. Ékszerek, bútorok, ruhadarabok, ké-

pek leírása, könyvek felsorolása. Legtöbbször az érték megjelölésével. Aztán a ház leírása, gyakran szobánként, állapotának megjelölése. A városkörnyéki területek, dűlők, erdők megnevezése, ahol a birtok feküdt utalással az ottani szomszédokra. Néha még a gazdaságban tartott állatok felsorolását is olvashatjuk.

Hogy csak a könyvekre utaljunk: Weltzer Lőrinc halálát követően 1634 márciusában lakásában hat kötetet találtak a divizorok: „Schimff und Ehrneszt” egy német könyvét, egy „számvötte könyvecskét” (talán számtankönyvet, esetleg elszámolásokat tartalmazó kötetet), Enyedi György opusát, egy magyar és egy német imádságos könyvet, valamint a Psalterium Davidis és Calendarium Perpetuum kolligátumát. Stenczel Imre hagyatékából 1637 februárjában kisfiának nyolc könyvet juttattak, közöttük volt Luther német Bibliája igen díszes kötésben, Bonfinius latin munkája fekete bőrkötésben, egy görög és latin evangéliumos kötet, továbbá ókori szerzők latin művei. Láthatóan művelt ember volt a gazdájuk. Viczei György halála után az 1637 októberi elosztáskor két árvájára tizennégy könyv maradt, Cicero és Vergilius művei mellett főleg vallásos kiadványok.

Egy-egy levél szövege a kiadványban alig egy oldal, de a gazdag embe-reknél több tíz oldalas is lehet. Viczei Máté vagyonának felsorolására 30, a Stenczel Imréé 18 oldalt igényel. Nyel-

vük alapján magyar, de számos latin kifejezést, néha egész mondatot tartalmaz.

A kiadvány kétségtelenül rengeteg munka eredményeként született meg. Kovács Kiss Gyöngynek bizonyára már a régi szövegek átírása is nagy gondot okozhatott. Jól tette, hogy a szöveg helyesírását, központozását a mai szabályokhoz alkalmazta, csak a család- és helynevek írásában őrizte meg az eredeti betűkombinációkat. A rövidítéseket feloldotta. Úgyhogy a nyelvtörténetben nem túl jártas személy is gond nélkül olvashatja a szövegeket. Minden levél elé regesztát iktat az okirat tárgyról. A szövegben való keresgélést egy személynévmutató és egy helynévmutató is segíti. Ez utóbbi a megyék, országok, országrészek, vidékek, folyók, patakok, dűlők, határok, városrészek, fertályok és utcák neveit tartalmazza. Az irodalom felsorolása és rövidítésjegyzék található a kötet végén.

Kovács Kiss Gyöngy bevezető tanulmánya három részre oszlik. Először a kolozsvári örökösödési szabályzat és eljárás kialakulását, forrásait mutatja be, s a fennmaradt dokumentumok típusát, őrzési helyét, eddigi vizsgálatát jellemzi. Külön tárgyalja az osztóbírói intézmény kifejlődését és kolozsvári szabályzatát, végül az osztálylevelek szerkezeti felépítéséről tájékoztat. Úgy tűnik, mindhárom önálló tanulmányként is megállja helyét. Pár sorral arra is kitérhetett volna, hogy 1733 után miért nem maradt fenn egyetlen levél sem, esetleg hogyan változott az örökösödési gyakorlat. A bevezető végén az 1603 és 1733 között működő 107 osztóbíró nevét olvashatjuk működési éveik megjelölésével.

A hatodfélszáz lapos forrásközlés Kolozsvár történetének további kutatását segíti elő. Bizonyára szakdolgozatok sorának nyújt majd feldolgozandó tényanyagot.

Gaal György

ABSTRACTS

Krisztina Sándor: The Relaunching of *Keresztény Magvető* (The Christian Sower) in 1971

Very little research has been conducted in the field of ecclesiastic press history up until now. After the nationalisation in 1948, all Transylvanian periodicals of Hungarian historical churches were banned. My study presents the relaunching process of *Keresztény Magvető* in the years of Ceaușescu's era. The periodical was established in 1861 in Kolozsvár (Cluj) and in the present it is considered the oldest ecclesiastic periodical.

My resources in this research were the ecclesiastic writings and correspondence of the Archives of Hungarian Unitarian Church from Kolozsvár (Cluj). In 1968 an application was filed for its relaunching, but only in 1971 was it approved by the Bureau of Religion. The church was already operating at full subordination to the Bureau of the Ministers Office. By approving the *Keresztény Magvető* the State Security Forces had better possibility of control, and later they used the periodical for popularization of the positive image of the country.

Keywords: press history, Hungarian, church, communism, censorship

Ágnes Simon-Szabó: *The First Hungarian Translations of Goethe's Werther Regarding Their Context of History of Literature*

This paper is the first part of an account presenting the earliest two translations of Goethe's *Werther* into Hungarian by Sándor Bölöni Farkas and Károly Kissolymosi Simó. The manuscript of Bölöni Farkas' translation remained unedited while Kissolymosi Simó's version was published twice, in 1823 and 1975. The present part of the account presents an overview of the translations concerning their context in the history of Hungarian literature in the given period; the second part treats the translated texts themselves. The first part is divided into three chapters. It begins with a description of the very dilemmas raised by theories concerning language movement and literary thinking of this era. The second chapter aims at a restriction of this extensive theory by focusing

on Ferenc Kazinczy's and Gábor Döbrentei's organising activity in literary circles with a special emphasis on Cluj. The last chapter outlines the school of translators and poets emerging around the issues of the journal *Erdélyi Muzéum* in the second decade of the 19th century. Both translations of Goethe's *Werther* mentioned above were produced in the framework of this circle in the same time and in close interrelation to each other.

Keywords: Sándor Bölöni Farkas, Gábor Döbrentei, *Werther*, translation, Hungarian literature, literary circles, *Erdélyi Muzéum*

Andrea Gönczöl: *A Unitarian Dialog About Drawings of Adoration From the 18th Century*

Nowadays the number of publications dealing with religious life of the Unitarian denomination in previous centuries has grown. Earlier research had been about only the formation, the differences and the argument among the dogmatic systems, now the focus is on the broader sense of religious and devotional practice and liturgy. Our study introduces an interesting unique document about the relationship between the Unitarian denomination and pictures, titled "Two different religious children's conversations with each other". The dialog about everyday religious problems has been registered only by catalogues of some special collections (Library of Unitarian College in Kolozsvár, Hungarian Széchenyi Library and "Teleki Téka" in Marosvásárhely). Nobody has previously undertaken to analyse and situate the educational and historic literary place of the dialog.

In the 18th century these were popular with many copies registered so this study is important to show historical ideas. It reviews the most important theological points of 18th century Unitarianism and it can be a summary of Unitarian dogmatism and devotional practice. Our study overviews the famous representatives and the main literary problems concerning pictures of veneration and representation of saints from the 16th century and attempts a comparative analysis between "Erasmus: *Enchiridion militis Christiani*" and the arguments and rhetorical resources of the dialog.

In this study our goal is to introduce a basic manuscript document illustrating the theology and devotional practice of the Unitarians from the 18th century and it gives a new context to drawings of adoration and veneration different from the rhetorical practice in the theological literature.

Keywords: devotional practice, liturgy, pictures of adoration and veneration, dialog, Unitarian dogmatism

Péter Sas (Publisher): *Autobiography of Miklós Kelemen*

Transylvanian cultural synthesis would be unimaginable without the processing and publication of an intellectual treasury, the legacy of Lajos Kelemen. An important part of the archives sources is his father, Miklós Kelemen's autobiography, which he wrote in 1906. This manuscript is an important addition to the history of 19th century Târgu Mureș. It provides significant information about Târgu Mureș, the school and private lifestyle of the Protestant College students, as well as the author's personality. It also contains a rich and detailed history of the family. It also brings us closer to the spirit of his son. As we are reading the text we can detect numerous personality traits that Lajos Kelemen could have inherited from his father, for instance the often mentioned Szekely defiance, the love of music and wine, the collegial camaraderie and a deep-seated Unitarianism.

Keywords: Lajos Kelemen, Transylvanian history of culture, Miklós Kelemen, autobiography, Târgu Mureș, protestant college, student life

Halottaink

Fodor Dénes lelkész 2013. július 4-én, életének 81. esztendejében hosszú betegség után visszaadta lelkét Teremtőjének.

1933-ban született Székelykeresztúron, középiskoláit szülővárosában végezte. 1952–1956 között szerzett lelkészi oklevelet az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karán. 1963-ban a Kolozsváron tartott zsinaton szentelték lelkésszé. Lelkészi szolgálatát 1956-ban a gagyi egyházközségben kezdte. 1959-től 1969-ig Recsenyéden, 1969-től Korondon volt lelkész. 1984-ben lemondott lelkészi állásáról, és külföldre költözött. Nyugdíjasként hazatért, és Korondon telepedett le.

Temetési szertartására július 7-én került sor a korondi unitárius egyházközség templomából. A szószéki szolgálatot Lázár Levente helyi lelkész végezte. A kortársak nevében Bencző Dénes nyugalmazott lelkész búcsúztatta.

Emléke legyen áldott.

Benczédi Ferenc lelkész 2013. július 21-én, életének 87. évében visszaadta lelkét Teremtőjének.

1926-ban született Nyárádszentlászlón, középiskoláit a székelykeresztúri Unitárius Főgimnáziumban végezte. 1945–1949 között szerzett lelkészi oklevelet az Unitárius Teológiai Akadémián. 1955-ben szentelték lelkésszé a Főtanács kolozsvári ülésén. Lelkészi szolgálatát 1949-ben Tordátfalván kezdte. 1956–1959 között Recsenyéden, 1959-től Küküllődombón teljesített lelkészi szolgálatot 1997-ben történt nyugdíjazásáig. Nyugdíjas éveiben Székelyudvarhelyen élt, ahol 2001–2004 között kórházlelkészi szolgálatot is végzett.

Temetési szertartására július 24-én került sor a székelyudvarhelyi 1-es számú egyházközség templomából. A szószéki szolgálatot Kedei Mózes helyi lelkész végezte. A küküllődombói egyházközség részéről Péterfi Sándor lelkész, valamint a dombói férfikórus búcsúztatta, az egyetemes egyház nevében Simó Sándor esperes, az ULOSZ részéről pedig Csete Árpád elnök mondott beszédet.

Emléke legyen áldott.

STUDII

Krisztina Sándor Reînceperea publicării „Semănătorului Creștin” în 1971	265
Ágnes Simon-Szabó Contextul istorico-literar al primelor traduceri <i>Werther</i> în limba maghiară	278
Andrea Gönczöl Un dialog unitarian din secolul al XVIII-lea despre adorarea icoanelor	295
Péter Sas (sursă) Autobiografia lui Miklós Kelemen	311

ATELIER

Tamás Kálnoki Kis Orele asfințitului – 50 de ani de la moartea lui Lajos Kelemen. Legendarul arhivar clujean și al 39-lea curator general al Bisericii Unitariene	325
Dávid Gyerő Toast cu pocalul lui Mózes Berde la masa festivă a Consistoriului Suprem din 2013	336

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

Sándor István Jánosfalvi Orație la sfințirea noii orgi din Gyepes, de la 12 octombrie 1844	339
---	-----

Sándor Lakatos
Ce-o fi, o fi! 347

Andrew Brown
Fără ideal nu există pasiune – Mărturia unui creștin liberal despre Isus 353

RECENZII

Bill Darlison: *The Gospel and the Zodiac. The Secret Truth about Jesus*
(Czire Szabolcs) 359

A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott osztálylevelek.
Text îngrijit, introduce, note de Gyöngy Kovács Kiss (Gaal György) 363

Rezumate 367

Deces 370

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**
Redactor: **Róbert Zoltán Bálint**
Îngrijirea textelor/corectură: **Miklós Kürti**
Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,**
Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Tipărit în Tipografia GLORIA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

Krisztina Sándor
The Relaunching of *Keresztény Magvető* (The Christian Sower) in 1971 265

Ágnes Simon-Szabó
The First Hungarian Translations of Goethe's *Werther* Regarding Their
Context of History of Literature. 278

Andrea Gönczöl
An Unitarian Dialog about Adoring Pictures from the 18th Century. 295

Péter Sas (Publisher)
Autobiography of Miklós Kelemen 311

WORKSHOP

Tamás Kálnoki Kis
Twilight Hours. Lajos Kelemen, the Legendary Archivist of Kolozsvár,
the 39th Lay President of the Unitarian Church Died 50 Years Ago
in 1963 July 29th 325

Dávid Gyerő
Toast with the Berde-cup 336

SERMONS

Sándor István Jánosfalvi
The Consecration of the New Organ in Gyepes in 1844 October 13rd 339

Sándor Lakatos
It Makes No Difference 347

Andrew Brown
No Image, No Passion – Why This Liberal Continues to Stand Up
for Jesus 353

BOOK REVIEWS

Bill Darlison: *The Gospel and the Zodiac. The Secret Truth about Jesus*
(Szabolcs Czire) 359

Gyöngy Kovács Kiss (ed.): *A kolozsvári osztóbírói intézmény és a kibocsátott
osztálylevelek* (György Gaal) 363

Abstracts 367

Obituary..... 370

Year of Foundation: 1861. Edited by Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **Róbert Zoltán Bálint**

Copyreader: **Miklós Kürti**

Layout: **Péter Virág**

Members of the Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
Botond Koppándi, Lehel Molnár B.,
dr. Ildikó Horn, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed in the GLORIA Printing House. ISSN 1222-8370.